

84(2=411.2)6
Т 529

А.ТОЛСТОЙ

КУУЧЫНДАР

87578

lp.

P2

T52

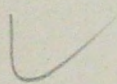
А. Н. ТОЛСТОЙ

КУУЧЫНДАР

87578

0

Горно-Алтайская Область
• БИБЛИОТЕКА •

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

84(2=411.2/6-4
T 529

*Обложка художника
М. П. Чева л ко ва.*

5-ТРАН-К

ТҮНДЕ СЕНЕКТЕГИ ӨЛӨҢНИҢ УСТУНДЕ

Орус кижги сагыжында бар немени чыгара айдарга сүүп жат, — мының шылтагын жартаарын бойыма алынбай жадым. Кезиги жаныга жадып алала, өлөңди шылырадар, энезин эске алынган чылап улу тынып, кижиге көзин жумуп уйуктаарга да бербес, оноң жымжак үниле жүрүм ле өлүм керегинде кандый шүүлтелерлү болгонын куучындап көндүгө берер, калың уйкуга кирбегенчен токтобос. Мындыйлары да бар — кокурлажып отурала, кенетийин чөбчөйи жаар ширтеп көрүп алала, ого үзеери, жулазы бакпырына чыгып келген чилеп, көксин кенидип жөдүлдөп ийер, оноң оноор до эмес, мынаар да эмес, бойын шүүлтелерден жайымдап сала берер...

А шүүлтелер десе бу жууның туркунына кижинин тегин жүрүм жүрерине керектүзинен көп жуулып калган. Бистин таадаларыбыс ла адаларыбыс жетире шүүбеген немелерди биске сыраңгай ла кыска өйдиг туркунына, кезикте — эки фугасканың (бомбаның) жарылар ортозында, жетире шүүрге келижи жат... Түп шүүлтени десе мылтык-бычактын болужыла тургуза ла эдерге келижет... Жарт эмес куучындап турум ба?

Менин таадам граф Воронцовтын крепостнойы болгон. Адам анаар да, мынаар да эмес иштеп, жер ижиле урушкан, өлөң өзүп турган чылап эш неме керектебей журтаган, нени ле тапса — аракылап салар, айылчылардан кычырып алар—ого не де карам эмес; рождествого жетире ончозын темирп салар: погребте тузанты да артпас, куштар, суукуштар да артпас. Ол десе каткыра: «Жыргалдуга межик те жымжак болор, жагыс катап жүрүм жүрүп жадыс... «Ох, адамды мен тын ок сүүйтем!.. Советский жан оноң жадын-жүрүмгө төзөөндү төп болзын деп некеген — адам жарбынган, колхозко кирбей салган; уйын садып ийген, туразын туй кадап салган, бойы менин өйи энемле кожо Ыраак Күнчыгыш жаар жүре берген... А

меге, онын уулына, государственный керек бүдүрерге келишкен, анаар-мынаар ла бүдүрерге эмес, мененг немец коркыгадый эдип, бистин орус жерибисте немецтерге кунукучыл болзын деп бүдүрерге келишкен... Ол жууда турумкай, мен — оног турумкай, ол мени эмес, мен оны уужай базарым. Ол, бука чылап, курсакка жүткүп жат. Ого балдарды да өлтүрерге жайым берилген. Ол балыр. Мен десе, февральда болгоны чылап, колымда үлдүлү, немецтердин житкелери сайын жорыктап, колымды темиктиредим, ол ок колымла үлгерлер бичип жадым...

Слер байа, мени үлгерлер бичип турун деп, чын айтканыгар. Менин үлгерлерим фронтовой газетте чыккандар... «Сенин, Сударев, — бу редактордын бойынын сөстөри, — тематический ле жуучыл үлгерлеринг жакшы болуп жат, лириканы десе таштаар керек...» А онызы да чын, тегери оны тепсин. Мен ондый үлгерлерге тетрадь жазап алгам, же ол поход тужунда Беллерофонт деп адымла кожо — менде ондый чололу ат бар болгон, — оч оныла кожо жылыып калган... Ол адым меге эмдиге жетире ачу... Тулаан (март) айда мени эки будыма шыркалап ийгендер, сөөк сынбаган, сананзам — мен госпитальда жатсам адымды кем сугарып азырап салар? Мен эскадрондо до артар аргам бар деп врачка жартагам, чындап та жеңил жазыла бергем... Көнөк тудунып алала, калапту соокто жангыс ич кийер штанду барып, колодецтен конюшняга жетире аксандап жедеге меге канча кирези ийде керек болуп турганын ол, Беллерофонт, мал, билип туратан, — менин жүзиме тынып, эриндериле тийип туратан... Үлгерлерди бичибей жадым, лириканы көксимде алып жүредим.

Бу журукта бир тагынан жаткан улустын туразында тал орто жаан журук көргөм, ондо бир немеден өскө кайкамчылу бир де неме жок болгон: билип туругар ба — агаштар, сыранай ла орус жеринин тымык суучагы, онын жарадын кыйкай кайын агаштын ортозы жаар барган чичкечек жолычак. Мен көрөлө, тургуза ла ончозын ондоп ийгем: ах, канча кирези журтагам, мыны десе сөстөрлө айдып болбогом!.. Журукчы десе жолычакты журап салган, ол жолычактагы изичектерди, ол мени тартып турганын мен эзеп турум, мен бу жолычак учун өлгөнчө туружарым, бу менин төрөлим... База ла жарт эмес куучындап турум ба?

Билип туругар ба: деревнеде, туранын карымынын үстүнде арык, кары-жакы жедип калган, жүзине межиктин көлөткөзи кирип калган, жангыс ла көстөри тирү карган эмеген отурып жат. Мен коштой отурып алгам. Кандык (апрель) айдыг айас күни болгон, каа-жаа жерлерде кар ла суучактар...

— Же, карган, кемизи жеңер? — деп сурадым.

— Бистийи, кызылдар јегер, орустар

— Патриоттың бойы турбайыгар, — деп айттым. — Он-
дый да болзо, слер нениг учун ондый бүдүмчилү шүүнип ту-
ругар?

Эмеген каруузын узак бербеген, колдорын корчок тайагы-
на салып алала, кара тўндий көстөрин ичкеери чике көрүп
алган отурган. Мен барарга шыйдынып алган болгом.

— Байа пөтүктөр тың согушкандар — деп, эмеген унчук-
ты — өскө пөтүк бистийин јаба базып алала, чокуган ла чо-
куган, канаттарыла да соккон, оноң тўжеле, кукарекузын
чөйгөн... Бистийи десе тура жүгүреле, база ла согужып баш-
таган, оны силкип турала, сугуп салган, кайдаар — ээзи де
таппас.

Бу эмеген јиит болгон — суучактын јаказындагы јолы-
чакла жүгүрген, кайыгашты сындырган, агаштың шуулага-
нын уккан... Эмди карымда отурып јат, оның јолы божогон,
алдында (келер өйи) — казып койгон јер, је ол оның
үргүлјиге амырайтан амыры төрөл јеринде болзын деп күүн-
зеп јат.

Слердин, көрүп турум, база уйуктаар күүнигер келбей јат.
Зениткалар адып божозо ло, бис уйуктаарыс. А ого јетире
бир канча чын болгон керектер куучындап берейин. Көпти кө-
рөргө келишкен — мениг адым кандый суудан суу ичпеген,
фронттың ол до јанында, бу да јанында... Куучындар келиш-
се — кепке базыгар, мен бойым десе мак бедиребей јадым...

1942 ј.

БУ КАНАЙДА БАШТАЛГАН

Малтанын чабыжына кайын жарчаа шили чилеп жарылып турды. Чаган (январь) айдын күни јакшынак болгон — карга бүркелип калган јабынчынын үстүндө табылу ыш өрө чөйилип, чанкыр көскө кару кыйулу тегериде јылыып турды, тегериде мындый соок болор аргазы јок чылап билдирип турган; јабыс күн кырула чүмделген кайын јаар бастыра бойыла көрүп турды.

Јаңыс ла мында кижн кижини кыйнап турган. Шак ла мынайып — одын јаратан малтала немецтердин баштарына, олор шили чилеп жарылгылазын деп чат, чат этире чапкылаза јакшы болор эди... Василий Васильевич кырутып калган меелейиле тумчугын арчыйла, малтазын төмөн тудуп, кайа көрди. Јурт јаарыгызынан, чанактын истериле, оошкы көгөрип јаткан јолло, кулакту бөрүктү, јабыс сынду уулчак келип јатты — чокум айтса — тонынын топчыларын чечип салган, колдорыла бойына болуш эдип талбандадып, тоголонып келетти.

Карга курлаазына јетире түжеле, ол тарыска чеденди ажыра тоголоноло, эзендешпей бөрүгин чупчуды — кайчылап койгон бажынан буу көдүрилди — ол бөрүгинин ичинен көгүлтирим чаазын чыгарды.

— Самолеттон чачкандар! — деп айдала, бойын өйинен өткүре көдүрингиден јайымдаарга, малтаны алала, быдакту јарчааны чатылдада чаба берди.

Бу уулчакты Юденков Андрей деп адагылайтан. Ол Ельнде Василий Васильевич директор болуп турган орто школды јаскыда божодоло, университеттин экзамендерине белетенип баштаган, је черүге барала, Вязьманын јуугында болгон ырызы јок јууларда олјого алдырткан. Канайда јуулажатаны керегинде эскирип калган шүүлтелер ол өйдө тирү болгондор:

курчаткан болзон — ойноттырганын ол, мылтык-бычагыңды сал. Ого үзеери ол өйдө нацистердин кылык-яңы: көрзөн таштый, же фашистти жалтанчы жогынан согуп ийзен чыдашпас ла уйан болгоны жеткилинче јарт эмес болгон. Же үредү учун төлөйтөн учурлу. Юденков Андрей де төлөгөн. Ол јолоткон өскө дө улусла кожо оны эмikle курчай чедендеп койгон саска сугуп салгандар, ондо олоор ончозы тизезине јетире балкашта јаашка бастырып, курсак јок, төрт конок бут бажында тургандар. Кезиктери чыдашпагандар — јыгылгылайла, тумчалангылап калгандар. Бежинчи күнде чыдалы чыгып калган улусты күнбадыш јаар айдагандар. Јолой база көп улус јада берип тургандар, ол тужунда мылтыктын табыжы угулып турган, ого кем де кайа көрбөй турган.

Качан деревнени өткүлеерде, ол јолоткондордын кунукчыл баскылап баратканын кажы ла јанынаң — чеденниң ары јанынаң, эмезе когыстай ачып койгон каалгачактардын ары јанынаң, эмезе тостокторлу шилилү көзнөктөр өткүре киленкей јүректү орус үй улустың көстөри көргүлеп турган, калаштын эмезе пирогтын сыныгын сунуп турган колдор чөйилип турган, кажы бир үй кижини, мойнына автомат илип алган түлтек каруулчыкты өткүрип ийеле, пладының алдынаң той балкаш горшок чыгарып айдат: «Төрөл бараксандарым, сүтти ичигер...»

Мында бу улус, кем бойының ондонбозынаң ла болуп мылтыгын јангаксып таштаган, уйатты билгендер, чугул ологочо чайнам калашты да ажыраарга чаптык эдип турган. Мында көбизи, кемизи эмеш бек, каруулчыктар улусты сарайга суккалакта, бүрүнкийде өй келиштирип, качкылап баштагандар. Онойдо ок Андрей Юденков, јерленип аларга турган кижини болуп сондойло, каруулчыктын кийин јанындагы чаал чибилердин ортозы јаар чурап ийеле, октордын алдынча узак јылган. Јаан јолдын тууразыла Старая Буда деп јуртка јеткен. Өскө качкындар чылап ок таныш эмес болчок тураның эжигин токулдадала, айткан: «Күйү эдип алзагар... «Немецтердин јаңы аайынча, јууда ол јолоткон кижини јабырганы учун бууп салатан учурлу болгон. Турадаң койонның эрди ошкош эрининде буурул чиркештү аксак кижини чыгып келеле, «Јок коркып турубис, — деп араай айтты, — өт, экем». Экинчи турага оны кийдиргендер, Тоскуурда бажы тас баланы јунуп турган јажы јаанай берген үй кижини сананып турала, айткан: «Је канайдар, кыс бисте бар, бала бар — јаан кызымның. Мениң кызычагым базылган, немецтер оны базынчыктын (публичный) туразына айдай бергендер... Арт, биледе иште».

Ондый, Андрей ошкош, күйүлер јуртта бир канча кижини

болгон. Олор билелерде журтап, жангыс ла улу орус киленкейдин керегинде биленин улузыла кожо ас-мас калашты үлешкендер. Бу журтка немецтер өскө жерден ийген, казыр, же кортык староста Носков бу чын күйүлөр бе, жок по деп тын да шылабай турган; ол жангыс ла мылтыктарды, октарыны табыштырганан шигжүлөп, база немецкий солдаттар апаргалак жылу кийимдерди, мумпуктарды ла куштарды германский командованиенин адыла былаап турган.

Андрей, аярынып алала, бу улусла куучындажып баштаган. Олор ончозы немецтерге калапту чугулду болгондор, же ончозы бистин керегибис ижемјизи жок божогон: Москваны туку качан берип салган, — онызын журт улуска бургомистрлер ле старосталар айткандар — Кызыл Черүнинг арткан-калганы кайда да Уралда кырылып јат... деп, бодогылап тургандар.

Андрей будакту јарчааны ого бадалып калган малтазыла кожо чугулду көдүрип, тын соголо, јарып ийди...

Василий Васильевич чагылыжа берген көстөриле көк чаазындагы бичикти кычырып турды — ондо бичилген: фашистердин миллион тоолу черүзи московский фронттын бастыразында оодо соктырткан, танктарын, артиллерийский парктарын, машиналарын таштагылап, тескерилеп јат, бойлорынын тоозы жок сөөктөриле јолдорды ла агаштын араларын бүркеп јат... Мынызы өлтүрер эдип јаргылаган кийининде сақбаган јанынан актагандый болгон... Ол Андрейле кожо турага кирип, өрө өдүп јадала, печкенин јанында јабыс сынду, кайчылап койгон буурул башту, тешпек эмегенди — оны азырап алган, эмди ол онын јеени болуп хуторында кожо јаткан карган үй кижини ийиндеринен тудуп, бойы јаар буруйла, онын тыркыража берген јүзине кыйгырды:

— Капитолина Ивановна, кунугышты таштагар, блиналар эдерге кулур чейигер... Сүрекеј јаан солундар бар... Орус кудай тирү!.. — Бөлүнтинин ары јаны јаар өдөлө, столдын јанына көк чаазынды база катап угуза кычырды... Чаазынды алаканыла согуп ийеле, каткыра берди:—А кем Россияга бүтпеген?

А! Кем Россияны көмөргө белетенип алган? Энебис, көдүрилдинг!..

Андрей канайда байа самолеттын табыжын укканын, тышкары чыга жүгүргенин мында ок куучындап берди: кайракаан — бистин! Ол десе өткүре уча берген, онын кийининде, күүлелер чилеп чаазындар түшкүлейт...

— Мен олорды тудуп аларга курлаама јетире карла жүгүргем, менен буу чек бурлай берген... Василий Васильевич, бу ончозы керектин учурын чек кубултып јат...

— Алаңзу жок, чек кубултып жат! — деп, школдын директору кыйгырып ийди, кайдаар да жүгүрүп барып келеле, столго сүрткүшкө былжап койгон парабеллум ла патрондорлу баштык салды. — Мен канча тун уйуктабагам, бу чаазынды сакагам... Ончозы шүүлип калган! Очис аларын баштап жадыбыс, Андрей!

— Экү ле, жаңыс пистолетту... олор десе — эки рота, Василий Васильевич...

— Неден де болзо, баштаар керек. Баштапкы кижини база — колына учкыр таш алар деп ондогон, оного ары не болгон!

— Ол тужунда автоматтар жок болгон, Василий Васильевич, таш малталар ла акту бойынын жалтанбазы...

— А-а! Акту бойынын жалтанбазы! — ол каткак сабарын Андрейдин тумчугынын бажына уулады... Школдын директору мындык болгонын кем де, качан да көрбөгөн — онын кичинек көстөри өрүмдөр чилеп өрүмдегилеп турды, эчки сагалду каткак книжный жүзи кызарала, та кийик каткыга, та тиштеп ийерге турганына, ырсайа берди. — Бис экзамен тудуп жадыбыс, улу исторический испытание — деп, ол онын сабарынын алдында мун Андрейлер отурган кирелү куучындап турган. — Россия немецке тепседип базылар ба, эмесе немец базылар ба?.. Бис кандый каруу берерибис, угарга — жебрендеги сөөктөрдө бистинг таадаларыбыс межиктеринен тургулап келгендер. Бис аайына чыгар учурлубыс!.. Неместер жемиргилеп салган орус агарулары шаңдарынын тилдериле жайкагылайт... Кычыру! Пушкинди сүүп жадын ба? Жылдыс сенин жүрегинде күйүп жат па? Бистинг, ак-чек албатынын, ойгор культуразын сен бойында тудуп жадын ба? Оны ас эркекеткенис, оны ас чеберлегенис учун бис ончобыс бурулу... Орус кижини неме карамдабас... Алдырбас... Россия — улу, уур, чыдамал... А сен билеринг бе, орус тымыкта кандый килемжи жажынып турганын? Сыйса платтын алдында кандый жымжак жүректер барын? Кандый жалтанбас жүректер!

Василий Васильевич мыны ончозын чыгара айдып ийерде, онын көстөри эмеш жымжай бергендер. Же Андрейдин боро, ортозы ырак көстөри соойло, чугулду боло бергендер, шулмус тумчукту жиит жүзи копшыйа берген. Василий Васильевич айтты:

— Эмди чокумдап, шак мындык немеден баштаар керек: бүгүн тунде Старая Буда жаар барарыс.

Каа-жаа жерлерде берчелдү карагайдын, күйген журттын кара буркеди салган ордындагы жагыскан турган печкенин трубазынын койу көлөткөзү көрүнүп турган ак кардын бийик үстүндө куу кулакту ай турды. Шилидий жолло пыймаларыла омок кыырадып брааткан Андрейдин кийининен Василий

Васильевич жүк арайдаг једижип браатты. Андрей колын көдүрүп ийеле, тура түшти. Ичкеери јанында ийт араай, кукучыл улуп турды. Ол тужунда оло туура бурун, јум карла тынарсыктап, јуртка идирген јанынаг чыгыш келгилейле, сарайдын көлөткөзине тургулап алдылар. Туралардын кара көзнөктөри айдын јаркынына чодырайгылап турдылар. Браакта кош тартар машина чичкирип ле тырсылдап турды, калтылдаган, бистинг улустын эмес, үндер угулат.

— Фрицтер консерва ла кабак экелгилеген, сакуп ала-лык—деп, Андрей айтты.

Оромдо табыш тымый берерде, Андрей чеденди ажыра калып ийди.

— Менин кийинимненг келигер ле, јалтанбагар — тонына оролып турган Василий Васильевичти колынаг тудала, тураныг эжигине экелди.

Оло кирнестеге чыгала, эжикти токулдаткылады. Андрей кыйгырды:

— Староста, сего господин офицерлер.

Качан сенекте тогуп калган досколор чыкыража берерде, Василий Васильевич немец тилле айтты:

— Чыгыгар слер меге керек.

— Эмди ле, эмди ле, господин, бир ле минут — сенектин эжигининг јылдыруужын ачып, түрген шымыранганы угулды. Эжик ачыла берди, карачкы јыртыктаг айдын јаркынына сүүри тумчукту, чодыр, јарамзык јүс чыгып келди.

Андрей эжик јаар чурайла, сенектинг ичине кире конды, ондо тудуш башталды. Василий Васильевич айалганы тургуза ла аайлап болбогон — онын буттарынын јанында мыжылдашкылап, тамактары киркилдегилеп, тоолонгылап јаттылар... Ондый да болзо, староста, јарындары кыймыктажып, үстүнде отурганын танып ийеле, ол јарамзак кижининг чоказына револьверле согуп ийген...

— О-о-о-ох, — староста чөйилтти, — о-о-о-ох, шилемирлер!

Изиде от салып койгон, јабызада толгоп салган лампа жүк ле арайдаг јарыдып турган комнатанын көзнөктөрининг ставеньдери јабылу болгон, тоолу ла минут мынын алдында кой терези некейин ача тартып, сыйса кыпту кирлү јастыгын полго түжүрүп, староста тура жүгүрген клеенчатый диваннын үстүнде кадап салган откыркада — талайчылардын кийимин (формадын) кийип алган Гитлер турды. Нени де јапаган столдын үстүнде чернилалу пузыректинг ла ачып салган конторский книганын јанында, олодын бого бедиреп келген немези — јап-јаңы автомат јатты.

— Бис коомой эмес јепсенип алганыс деп эмди сен јөпси-

нип туруң ба? — Василий Васильевич сагалын тыртыйтып күлүмзиренип сурады.—Автоматты ал, мен кннганы аларым, Ленъка Власов жаар барарыс.

Олор чеберленип, старостаны сенектен сарай жаар апарала, одыннын ары жаны жаар чачып ийдилер. Тымык журттын үстүндө сооктын солоңызынын ортозында ай турды, же ол уйуктап жаткан улуска кайкамчылу чөрчөктөр айдып, турган эмес болгон — ол кыйналган жүректен чыккан кан чылап, кызып чыккан чугул чылап, кызып калган чыккан болзо, торт болор эди...

— Слер бажыгарды ненин учун улам ла канкайтып туругар, кей тымык — деп, Андрей айтты. — Менин кийинимче ажыгар, тышкары ийттер жок.

Соок чырайлу, чыдамал мойнду Ленъка Власов тышкары соокко өдүк жок, куры жок чамчалу чыгып келди. Трофейный автоматты ажыктап, буттарын элип-селип самолёттон чачкан листок керегинде, тургуза ла партизанский иш өткүрери кыйалтазы жогынан керектү болгоны керегинде жетируни угуп алды. Качан онын тиштери тарсылдажа берерде, ол айтты:

— Турага киреликтер. Бу ойын керек эмес. Уулдарга кижиийер керек...

Жоксыраш билдирип турган турада улус шымыраныжып, качан бөлүктин ары жанында үй улус кыймыктаганда, токтоп, араай куучындашкандар. Тонгып калган көзнөкти өткүре кирип турган өчөмик жаркында үй улустын бирүзи полущубогынын жегин кийип, чыгып келгени көрүнип турган; Ленъка ого нени де шымыранып ийген, ол печкеге жууктай базала, жиит үниле: «Ваня менин пыймаларымды алып бер», бут бажына ла турала пыймаларын кийдире тебеле, мендеп жүре берди. Василий Васильевич байа Андрейдин алдына туруп алала, айткан шүүлтелерин жартап баштаган, же Ленъка онын куучынын кату үсти:

— Эмди агитацияны жангыс ла жуула өткүрер арга бар. Биске ого жүк бир гарнизонды жоголторго келишсе — он журт көдүрилер. Жуу-жепсел керек. — Ол кычырды: — Ваня, кийин, бери тўш!

Печкедег уулчак жылбырт этти, жаан көстөрин тозырайтып, жаан улус жаар көрүп, олордын жанына туруп алды. Качан Василий Васильевич колын онын жымжак чачту, жылу бажына салып ийерде, ол эмди эркелештин ойи эмес деген чилеп, туура туруп ийди.

— Биске жуу-жепсел керек — деп, ого Ленъка айтты...

— Жарт.

— Бу жуугында чачылган мылтыктар бар ба? Слер, уулчактар ончозын билер учурлу.

— Бар. Бир уулчак бар, Аркадий, ол мененг көп билер, ол слерге айдып берер. Противотанковый (танктар адатан) пушка слерге керек пе? Эки пушка бар, сууга чондуруп салган. Снарядтары кайда, билерис. Агаштын аразында, ородо, он пулемёт көмүп салган. База бир жерде колло таштайтан гранаттар ла миналар. Ончозын көргүзип берерис. Не, слер немецтерди токтооорго бо?

— Же, онызы сенин керегинг эмес.

— Онызы канайып менин керегим эмес? — деп, уулчак эр кижининг үниле айдала, штанын өрө тартты. — Мени кыйнаарга кем жок, мененг нени де угуп албазың.

Василий Васильевич онын жүзин жазап көрөргө, сыйа базып отурды. Жүзи баланын, чотпок эриндерлү, тегерик, же ол ок ойинде балдардыйынды эмес кату жүс болгон. Турага ээчий-деечий беш фронтовик кирди — учында — оморды айдарга барып жүрген кыс. Ол пладын базып барада чечип, бөлүктин ары жанына барды. Василий Васильевич көзүнөктин сыраңгай жанына туруп, листокты база катап кычырды. Андрей, алаканын өрө көдүрүп, бу тартыжуга кычыру деп айтты. Фронтовиктердин бирүзи айтты:

— Керектер, онойдордо, мынайып бурулып турган ба. Же ондый болзо, немецтерге бистинг көстөрибистинг жажын ойторуп берерибис... Барып жуу-жепсел бедирейлик...

Онойып бу түнде немецтердин тумчуктарынын алдында, эки уулчак-кайучыларды тоого албаза, сегис кижилү партизанский отрядка мобилизация өткөн. Ваня ла ол ончозын билетен өскө уул — Аркадий күректерле жеппенип алган партизандарды баштап алып, жыш агаштын аразына апарала, аспай, жалтанбай, кайданг казатанын айдып бергендер. Ородон — кардын, жыгыннын алдынаң — пулеметтор чыгаргылап алгандар, омордын төртүзи жуулажарга жеткил белен болгон. Браак жок өскө ородон гранаттарлу кайырчак ла жирме кирези миналар казып алгандар. Уулчактар суудан, тоштын алдынан, эки противотанковый пушканы онойдо ок чыгарыгар деп сурагылап тургандар, керек дезе суунын алдына да кирерге жөпсингендер:

— Слер, жаан улус, жүк ле тош оодор неме (пешня) экеле, тошты оодып ийзегер, бис соок сууданг коркыбай жадыс.

Же пушкаларды база бир келишкен өйгө атыргылап салдылар. Тапкан жуу-жепселдерди таң аткалакта хуторго Василий Васильевичтин айылына, тажыгылап салгандар. Ачымчылу неме, жаңыс ла мылтыктар жогы болгон.

Эртезинде ол сагалдарын кыймыктадып, «Ах, сен кышкыжычак, өткүре соок болгонг, бастыра жолдорды шууруп салган...» — деп кожондоп, база ла одын жарган. Ак жаланла

чаналу Ваня жүгүрүп келди. Түште ол түндегизиндий кичинекей көрүнбөй турган, тортык тумчукту, байа түндегизи чилеп төзөөндү эмес болгон.

—Немецтер түймөп чыккандар, одыннын ары жанынан староста Носковты таап алгандар. Эмди айылдар сайын жүргүлөп, тинтигилеп, соккылап турулар... Жаңыс кыйгы угулат. Федюриндердин айылынын жанына эмчек баланы бажыла эжиктин жаагына согуп ийерде... Бистин бастыра уулдар ага аразы жаар жүрө бергендер... Ол бисле кожо болгон уулчак— билбей жадым та төгүндөйт, билбей турум, та чынын айдат,— эмеш немецтеп билер. Ол уккан — озор бүгүн түнде кошту машиналар сакугылап жат... Айт, сего база нени билерге керек?

— Капитолина Ивановнага бар, ол сего изү блиналар берер...

Бу түнде, Старая Буда журттап он километр кирези жерде немецтердин кошту машиналары миналарга учурашкандар. Алдында барып жаткан машина от-жалбышту кейге табартып, чурап чыгарда, теген агаштын ортозынан пулеметтор аткылай берген. Немецтерге буруур да, качар да жер жок болгон: жолдун эки жанынан карлуу стени көдүрилип турган. Озор (кийининде тоологондор) жирме жети тын кичи болгондор; озор кийик үнле кыйгырыжып, тузазы жок аткылап ла жыгылгылап, кошту машиналардын жанында каймыгыжа бергендер. Кара көлөткөдөн айдын жаркыныла жарыдылып турган жолго кара тере тонду ла экинчизи кыска сынду, автоматту улус чыга жүгүргиледи. Кичи колын өрө көдүрүп, «Ура!» деп кыйгырды. Ол тужунда жолдун кыйгузынан кейде баш ажынып турган гранаттарды таштагылап, партизандар чыккылап келгендер.

Тоолу ла минуттардын туркунына ончозын божоткылап салгандар. Алдындагы — күйүп калган грузовикти тоолобозо, олжого алган алты грузовикте мылтыктар, ок-таары, аш-курсак ла эрзац-одеялор¹ болгон. Партизандарга не ле керек болгон, алгылап алгандар, арткандарын машиналарыла катай өртөгилеп салгандар.

Эртенгизинде Василий Васильевич база ла одын жарган. Ол күн жаңыскаан турган хутордун жанынча ас эмес улус өткөн. Кажызы ла школдун директорун көрүп ийеле, жөдүлдөп эмезе бойынын амадузын өскө кандый бир темдекле көргүзөле, аярынып—тууразыла—онын туразы жаар буруп турган. Бир неделенин бажында Василий Васильевич Козубский баш-

¹ Эрзац-одеялор—кандый бир баазы жеңил немецтеп эткен, коомой чыгдылуу одеялор.

карып турган партизанский отрядта эки жүстен ажыра кижиле эки пушка болгон. Ол тушта төс операцияны — немецтердин Старая Буда јурттагы гарнизонун јоголторы башталган.

1942 j.

ШАЛБАК ЈУСТУ ЈЕТИ УУЛ

Партизандарга болуш эдип фронтты кечире јаан кавалерийский (атту черү) бөлүк өдүп чыккан. Фронтты өдөри күч эмес болгон: бир жерде фронтты өдөргө турган болуп төгүн жуу өткүрерде, төс ийде-күчтер өскө жердег шоссе жолды кечеле, фронтты өдө берген. Же төртөн градус соокто агаштын аразыла өдбөни сырангай уур болгон. Аттар ичине жетире карга түшкүлөп турган; чанактарды ла пушкарды өткүрерге кавалеристтерге аттарынаг түшкүлөп, карды буттарыла тепсеерге ле агаштарды кезерге келишкен; түштеги жорыкка арып-чылап калган улус оду салбай, кардын үстүнө конуп турган.

Походтын жетинчи күнинде улуска жылынып алары кыйалтазы жогынаг керек болгоны јарт болгон. Амыраарга кичинек суунын эки јанында, ортолоры жуук турган беш деревнени талдап алгандар. Деревнеде немецтер тургандар. Јурттарды табыш жогынаг, факельщиктер тураларды өртөгөлөктө жуулап алзын, ого үзеери мынаг бир де немец чыкпазын деп, генерал јакылта берген.

Түнде деревнелер курчалган, јолдордо каруул тургузылган. Областьтын бастыра агаштарынын ээлери бого орустарга болужарга жуулгылаган чылап шуурган јоткондолып турган; аттарынаг түжүп алган эскадрондор уйуктагылап калган деревнелерге шуурып турган карла кожо киргилеп келгендер. Беш — ээчий-деечий көдүрилип чыккан јажыл ракеталар, карлу булуттарды өткүре учкулап, приказ бүткенин јарладылар.

Күйүп турган стропилалардын јаркынына ором јанынаг јарыдылып турган, кружева чылап кезип кееркеткен јантык кирнестенин јанына генерал аттаг түшти; кирнестенин јанында јердин алдында нени де ајыктап көрүп турган чылап,

немец көңкөрө жатты, онын састу жердин өни ошкош өңдү шинелин кар бүркеп баратты. Генерал турага кирип келеле, тонгып калган сопокторыла тепсенди; барынкый платту, уужалып калган куу жүстү үй кижигенерал жаар алаатып калган көрүп араай шымыранат...

— Же самоварычак тургузыгар! — деп генерал айтты, бурказын тактанын үстүне салып, тереден эткен пальтозын чечеле, соокко тижип калган колдорун жыжыштырып төр толыкка отуруп алды. — Мылчага от то салып ийген болзо, жакшы болор эди...

Үй кижиге бажыла түрген кекип ийеле, бөлүктин ары жанына барала, тын кыйгырып ийбеске, оозун жаба тудунды.

Сооктон турага командирлер киргилеп турдылар, олар ончолоры сүүнчилү, омок тургулап, карууну сүүнчилү берилеп турдылар. Генерал отуруп-отуруп алакандарын атырайа өзүп калган сагалду изип турган жаактарына жаба тудуп турды — ого онын жүзи үрүп турган куук чылап жылуга жаандап турган кирелү билдирип турган. А генерал седег кижиге болгон. «Бот көрмөс, жети коноктын бажында бир катап уйуктап аларга керек болды...»

Самоварды бийик сынду жиит уулчак экелди — онын жүзи көк сорбыларлу чоокыр болгон, качан ол кубалды үрүп ийеле, самоварды столго тургузып, чайникке изү суу уруп турарда, онын күрен көстөри жымжак күлүмзиренгилеп турдылар.

— Ол слердин энегер бе, айла кем? Ол неге онойып тын отуруп жат?

— Эмдиге ле жетире ондонып албай жат, немецтер ойинен өткүрө чугулчы — олардын кыйгызы онын кулагында эмдиге жетире шуулаганча — деп, уулчак омок каруу берди.

— Немецтер чугулчы ба, орустар чугулчы ба, — деп, генерал колын изү стаканга жидирип, каткы жогынан айтты. — Слердий — олжодон качкандар деревнеде көп пө?

Чоокырлу уул бажын салактадып, колдорун бош салып, бойун тудунып, билдирбезинен үшкүрди:

— Бисте буру жок, нөкөр генерал майор. Бис он бир сентябрьда немецтердин кийининде, олардын баштапкы ла экинчи эшелондорунун ортозында болуп калганым... Же онон таппа-таркап жүре бергенем...

— Жуу-жепселдү өдүп чыгар деп слерде, жуучылдарда, тагынан шүүлте табылбаган ба? Уйатту! (Жиит уулдын жалмаштарына жаба тудуп алган колдору тыркыража берди). Же, барып мылчага от сал, эртен тура куучындажарым.

Мылчага кирип алган, уйкузын жетире уйуктап, сагалын кырып алган, ойто ло жараш генерал эртен тура кирнестеге

чыгып келди. Жылудан чыгып келерде, соок тыныжын бууй алды. Кирнестенин жаында, ару карды өткүре кыскалтым тамчылар көрүнип турган, же өлгөн немецтерди оной жайладып апарган жерде, байагы чоокыр уул, оныла кожо алты кижиге турды — бүдүжинен көргөндө олоор ончозы он сегис, он тогус жаштулар деп билдирип турды. Олоор тургуза түс тура бердилер.

— Э-э, ал-черү! — генерал олоорго жууктап айтты. — Олоордон качкан качкындар? Же не, каруузунга турарынан коркыдыгар ба? Кызыл Черү, онойдордо, Уралда эмес эмтир бе. Кызыл Черү бойы слерге келген... Онойдордо, слер бойыгардын кылыгыгарды кандый деп бодоо туругар — мылтыктарыгарды өштүнип алдына чогуу бергенигерди! Олоорго суу тартарга, капонирлерин¹ арчыгарга жөпсиндигер бе?

Олоорды ачымчылу сөстөрлө арбап баштады. Уулдар унчукпай турдылар, жүк ле бирүзинин көстөри жашкайактыды, экинчизинин кабактарынын ортозында өчөш чырыш түүле берди. Олоор ончозы коомой, үлтүр кийимдүлөр болгон — кийгендери кой терези эски полушубоктор, кыска курткалар, бирүзинде үй кижинин ватала сырыган кацавейказы болгон.

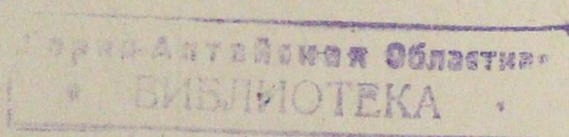
— Кызыл черүчинин шинелин кадыт кижинин элбек тонына толып алганыгар! Ак-чегигерди уйатка толуп ийгенигер! Мындый бүдүжигерле слер кемге керек! — генерал жергелей турган улустын алдыла ары-бери басып, тын үниле куучындап турды. — Немецтерди токтоптойтоны — куштарды сыймайтаны эмес... Бойыгардын салымыгарды бойыгар анылагар. Слердин кемигер ак жүрегинен каруу берер аргалу?

Карууну, суудый чанкыр көстөрлү, кыска тумчугынын үстүндө өчөш чырышту чыдым уул берди:

— Бис бойыбыстын бурубысты жеткилинче билип жадыбыс, оны кемге де жондойой турубыс. Слердин келгенигерге бис сүүнгенис, биске фашисттерле каныбысла төлөжөргө жөп берзин деп сурап турубыс... — Олоор кайкаган ла сүүнген күлүмзиренишле генерал жаар көрүп турган, калын эриндү уул жаар кекиди. — Онын, Константин Костинин, сыйынын, Мавруняны, бис агаштын аразынан, будынан буулайла агашка чыгара тартып салганын тапканыс... Бис оны жаакшы билетен болгоныс, бистин жүректерис ого кородогоныстан улам кадып калган...

Константин Костин айтты:

¹ *Капонир* — тууразынан адарга, пулемет эмесе пушка тургузып салган кичине туйук шибее (каземат).

— Нөкөр генерал-майор, слердин бөлүгигерде танктар жок. Кайда ташталган танктар барын бис билерис, бис олорды казып алала, жазап алар аргабыс бар, — мынызы бистинг шүүлтебис... Бис танкисттер.

— Сен нени айдарың? — генерал чоокыр жүстү уулдан сурады.

— Танктар бар. Ыраак жок саста «КВ» туруп жат, эки орто танк бар. Кайда база танктар бар, бис билерис. Немечтер олорды чыгаргылап аларга ченешкендер, бүткүл деревнелердин улузын айдагандар, же чыгарып болбой таштап ийгендер. Олорды канайып чыгаратанын бис дезе билерис. Улус олордын частытарын кодоргылап тажыгылай бергени жарт. Жазытаны күч болор. Мен бойым—механик-водитель—көрүп туругар, менин жүзүм чоло-чоокыр: эки катап күйгем, же ондолып алгам.

— Жакшы. Бу суракты бис шүүжерис — деп, генерал айтты. — Барып немечтердин де болзо, шинельдерин кийгилеп алыгар, эрликтер!

Бир конок амырагылап алгылайла, кавалерийский полктор жууга жалбырап жаткан жер жаар ууландылар. Оңдо көп оок партизанский отрядтар ла парашютист-десантниктер жуулашкылап тургандар. Оңдо «кыптап эткен пирог» болгон. Партизандар терең карла келип, кандый бир деревнени курчабаган тун өтпөй турган. Кой терези некейинин жаказын касказынан бийик көдүрүп алган часовой, бычактадып алала, кыйгыла жыгылып турган. Партизандар уйуктап калган немечтер тыгылып калган тынчу тураларга киргилеп турган. Бу адыштын, кыйгы-кышкынын, согуштын ортозынан немечтердин кем-кемизи канайып-канайып аргаданып, тышкары чыга конордо до түңей ле ыраак барып болбой турган — кезигин ок жыгат, өскөлөрүн чөрчөктөги ле ёлкадагы ижин немечтерди тонгырар ишке солып алган Соок-Таадак жыга чабат. Журттар ортодогы оок жолдорло жүрүжер арга жоголгон. Жаан жолдорло жагыс ла тың каруулду кош тарткан колонналар өдөр аргалу болгон, же онызы да жаантайын чыгым жок өдүп турган эмес. Темир жолло жүрүжери токтогон — жол миналарга учурайла оодылган паровозторло, бой-бойларына сүзүлжип карайлажып калган вагондорло бөктөлип калган болгон. Бу «каргышту орус анархияга» немечтердин баштары айланыжып турган.

Кавалерийский полктор элбек фронтло ичкеерилеп, немецкий гарнизонтторды оодо соккылап, март айдынг учында партизандарга советский флагтын алдына бир канча райондорды бириктирерге болушкандар. Албаты омок боло берген.

Қайда ла жуу-јепселдер бедирегилеп, деревнелерди жууга белетегилеп тургандар, олардын јакылталарыла каруулда кoлында мылтыкту кыстар тургулаган. Је бу жылда узак чөйилген кыш божоп турган, јабынчылардан тош саадактар са-лактажа берген, кара баарчыктар јеткилеп келген, чочыдулу кыйгырышкылап, былтыргы уйаларын эбире учкылап турдылар. Немецтер крайдын күнбадыш ла түндүк јанында јаан ийде-күчтер жуугылап тургандары керегинде куучындар јайыла берди. Ол јети танкист-уул бу өйдин туркунына чын ла укаалу нени-нени эткилеген бе көрүп келзин деп, генерал кижин ийген.

Јети танкист айткан сөстөрүн бүдүргендер. Олордо керек бир бочко трофейный бензиннен башталган, алдында оло ол бочко керегинде генералга нени де айтпагандар. Оло немецтердин эки тракторын јазап алала, колхозчылар буунты сууга чөндирип койгон бир советский тракторды јазап алгандар. Күскүде бу јерде немецтердин танктары «КВ-ны» курчап алгандар, ол дезе пушкаларынын ла гусеницаларынын болужыла бойына јол ачып алардын эмезе ат-нерелү керек эделе өлөрдүн ордына, агаштын аразыла качарга мантаткан, јүстөр јашту карагайларды јыга бастырып өдөлө, саска башнязына јетире бадалып калган.

Оло тон јерди пешняларла, малталарла казып, танкты эбиреде оро казалала, танктын алды јанында мында кардын алдында немецтердин једими јок албаданыжынан арткан көп тоормоштордон салала, танктын цептерин алып ийеле, үч траторго колбойло, јүс тонна болот шибени—«КВ-ны» бир ле тартышла ородон чыгара тартып алгандар. Оло тушта оло отургылап — эки түштин, үч түннин туркунына баштапкы ла катап танкы астылар. Танкылап алгылайла, отурган ла јерине кардын үстүне уйуктай бергендер. Танкты оло сүүретеп, деревнеге аш кургадатан таскактын алдына экелгилеген, шак мында јаан шакпырт башталган.

Танктын карбюраторы јок, бастыра свечилерин солыыр керек болгон, поршеньдеринин кольцалары эш-немеге јарабас болуп үрелген, оптикаларын ончозын уурдагылай берген, пушказынын оозын противотанковый окло өткүре адып койгон, сырагај түбектүзи инструменттер, бир де ключ јок болуп калганы, бу јайрадылып калган немени ремонтный заводко до ийзе, оныла јетинчи терге јетире уружарлар эди. Танкисттер кунуга бергендер.

— Генералга эдерис-тударыс деп айдышканыс! Эх, уулдар, төгүнчилер болуп калтырыс — деп, калын эриндү Константин Костин јалтанчылу айтты:

— А кем билген? — деп, ого шалбак јүстү Федя кизирт

этти. — Кандый карбак колду көрмөскө карбюратор керек болгон. Ого көчө (ши) кайнадатан ба?

Олор таскактын алдында танкты эбиреде отурдылар, шуурган бир жанынаң сахар ошкош көгүлтирим карды оноор кийдире шуурып турды.

— Башнянын шариктерин солыыр керек — деп, башенный стрелок, каткак кара чырайлу, азу сагалду кыска түңей уул, араай айтты, — стволдогы, пушканын оозындагы, үйтти сабарла бектейтен бе, канайдатан?

— Нөкөрлөр психологияны божоттыгар ба? — деп, шак ол чукулду, суудый чанкыр көстөрлү техник-студент, москвич, Сашка Самохвалов сурады. — Оноң өскө мен бу мындый чимириктү компанияла (улусл) колболышканыма ачынарга турум. — Ол туруп, оның чоңчойлорына жетире узун германский шинельдин кармандарына колдорун сукты. — Менин жакаруум бу: бу крокодилди ремонттоорына үч недеде өй. Мыны бүдүрерге, састан орто танктарды экилезин чыгарар керек, олардон бир кезек частьтарды таап аларыс. Таппазабыс — деревнелер сайын, турадан турага кирип базарыс, жетпей турган бастыра немелерди таап аларыс: ончозы өбөгөндөрдө жажырылган. Кем мениле жөпсинбей жат, оны төрөлине измена эткен эдип каргазын деп шүүлтем айдып турум.

Танкисттер оның немецкий шинелинин эдектерин салкын канайда жайа согуп турганын көргүлөп, унчукпай эмеш отургылады.

— Сен эмеш ажа кондыг, наҗы, — же текши алза, блаажары жок, чын — деп, ого шалбак жүстү Федя Иволгин айтты.

Ончолоры тургулап, пешняларды, малталарды алгылады, тракторлорды заводить эдип баштадылар. Састан орто танктарды чыгаратаны сүреен жеңил болгон эмтир. Олорды база таскактын алдына тургустылар. Уч танкист: Иволгин, Самохвалов ло Костин моторлорды жазап баштадылар. Төртүзи деревне жаар — айылдар сайын инструменттер ле жүзүн-жүүр частьтар бедирегилеп бардылар. Чын да, бир өбөгөннинг, колхозто тагынаң кустарь ла жалку деп тоололып турган кузнецтин айылынаң татап калган сомоктордын ла примустардын баштарынын ортозынан бастыра үч карбюраторды таап алгандар.

Ол оноор ок, танктар турган таскактын алдына келди. Оны Гусар деп адагылайтан; ол жажы жаанай да берген болзо бек, коо сынду, каткылу чырышту жүстү, жүзинде ичип ийерин сүүп турганын көргүзип турган жаан жылтыр тумчукту болгон. Ол коронду күлүмзиренип, кандый инструменттер ле

ключтер табар эмезе тургуза ла эдер керек болгонун угуп турган.

— Антиресно — деп, ол айтты. — Жилбүлү мени туку качан архивке табыштырарга шыйдынгылаган жок по, онойдордо, тагынаг-кустарь база ла керек боло берди бе.

Эртенгизинде ол сүрекей jakшы эткен бир канча ключтер экелди, танкистер кайкаштылар:

— Чын эмеш пе, Гусар, бу слердин ижигер бе?

— Антиресно — деп, ол шоодылганду айтты, — слердин орус кижии керегинде шүүлтегер жилбүлү ок... Тагынаг-кустарь, аракызак... Ондый... А кем эзирикте ого үзеери сагышту — ондо эки једим бар... Јок, нөкөрлөр, слер орус кижини бурулап айдарга арай мендегенигер.

Гусардын колында иш көндүре ле кайнап турды. Ол кайкамчылу сүмелү болгон. Ол колхозтын адына минип алала, немецтердин өртөп салган паровой (буула иштеер) теерменге барала, онон болот тростор ло чой шестернялар экелген, — олордон таскактын јабынчызынын алдына уур немелер көдүрер кран јазайла, трактордын болужыла танктын башнязын чыгара тартып алган. Ол чанадан кийип алып, јанындагы деревнелер сайын керип, автогеннин күйдүргүжин ле килородту трофейный баллондор таап алган. Ол ок јенил эпсүме айдып берген: пушканын өткүре адып салган оозынын ичиндеги боозырларды броневойный снарядтарла түзедер деп. Броневойный снарядла экинчи катап адарда пушканын ичи ойто түзеле берген; ондогы тарынын ыжы чыгып турган өткүш үйттерди болот бөктөрлө туй бөктөйлө, тыштынаг бооколдоп салгандар. Пушка заводтон јангы ла чыккандый болгон.

Онойып турганча танкисттер сарайдын јанына база төрт јенил танк экелгендер. Деревнелерде бу иш керегинде улус билип тургандар, колхозчылар ок-тары ла танктар бедирегилеп, састарды керигилеп тургандар. Сарайдын јанына чанакту ат келбей турган күн јок болгон, бир өйдө немецтер јаман көрүп таштап ийген таакызырак түктү адычактан тер буркурап турар, чанакта азу сагалы тожонтып калган, јемире көргөн кабактарынын алдынаг тегерик көстөри јебрендеги кату көрүшле көрүп турган таадак отурар, онын балдарынын уулчагы — јерден өрө бир карыш — көөгө лө сүрткүшке уймалала шалбактып калган танкисттерден өткүн үниле сурап турар:

— Эй, абаштар, төртөнбешмиллиметровый осколочныйларды кайда салатан?

Качан генералдын ийген кижизи бу деревнеге једип келерде, сарайдын јабынчызынын алдында көрүктер ыштарын

чөйгүлөп, автоген көс кылбыгар көгүлтирим одыла шыркырап, маскалар болотты согуп күзүрөп турдылар; бир орто ло эки жеңил танк жууга белен турдылар; гусеницаларын кийдирип салган «КВ» газ чыгар трубазынаг ышталып ла тарсылдап, же заводть эдилбей турды.

— Генерал-майорго айдып барыгар, тутак жаньс ла командаларда — деп, Саша Самохвалов көрөргө келген, чичке эриндерлү лейтенантка айтты, — жалтанбас водителдер, механиктер ле башенный адучылар ийзин. Ого коштой танктарга керектү күүдүрер немелер табарга мендегилезин. Бисте оптика жок — ончозын немецтер кодоргылап баргандар, пушканын ичин өткүрө шыкап адарга келижип жат, онызын база бичип алыгар... Слер шакпырап турганча бис база эки крокодил белетеп ийерис.

Лейтенант кайкаганын да, сүүнгенин де билдиртпей, унчукпай ла ончозын блокнодына бичип алган, шалбактып калган жүстү жети уулдын, сегизинчизи Гусардын колынаг тудуп эзендежеле, «огородникке» отуруп, жабыс учушла уча берди.

Учы-учында жастьн табышту суулары кыймыктандылар, оло агаштардын ортозын ла јалангарды бүркеп ийгендер, суучактар кирип жуукалу јараттарынаг ажына бергендер, жуу керегинде сананар да арга жок болгон. Колхозчылар аш үрендеерине белетенгилеп тургандар. Журттардын јакаларында эригип турган мылтыкту кыстар кабактарын жемирейтип, кеткин куштардын учуп бараткан үүрлерин көргүлөп тургандар. Кавалеристтердин сагыштарын ла жүректерин јилбүлү кычырышла толтырарга, генерал јербойынын библиотекаларынаг канча ла кирези көп книгалар тапсын деп јакару берген. Же эбиреде үч жүс беристе јерде бастыра библиотекаларды немецтер јоголткылап салгандар болгон — ол кирези көп книгаларды өртөөргө олоордын чыдалы канайып јеткени кайкамчылу. Јаньс ла Вальтер Скоттын «Квентин Дорвард» деп үлбүрөп калган романы табылган. Генерал өдүгин ле гимнастерказын уштуп, тышјанында бозомтык јаркында уур тамчылар түжүп, бастыра деревнеде пөтүктер эдип турган көзнөктин алдындагы тактага јадып алала, бир ле түнге јуда салып ийген. Онын кийининде книга взводтор ло эскадрондор сайын угуза кычыраына барган.

Је јер топсыган, немецтер орус улусты јеткил эмес кыйнаганына, журттарды ла деревнелерди јеткил эмес өртөгөнине ле малды ас кырганына чугулдангылап, «өбөгөндөрдү» («мужичьены») оодо согорго, ондор тоолу батальондорло, жүстер тоолу танктарлу ичкеерилеп баштаган. Је «өбөгөндөрдө» эмди, өткөн күстегизине түндеери жок, јакшы төзөлгөн ло жуу-јепселдериле јеткилделген партизанский полктор болгон,

немецтердин, орус кижиге жагыс ла өлүм экелер аргалу, кылык-жагы өткөн күстегизине тўнҗеери де жок, ончозына таныш болгон.

Бастыра фронтто жуулар баштала берген. Кайда ла тыгыш (уур) болуп турган жерлерге, партизандарга болужарга генералдын кавалерийский полкторы келгилеп тургандар. Олор декабрь ла январь айлардагы жууларда мактулу ады-чуузы жайылган калапту полктор болгондор — олор бастыразы украин улустан ла Доннын, Кубаньнын, Теректин ле Сибирдин казактарынан төзөлгөндөр. Олор төрт ээжи билетендер: курчадыш деп немени тоого албас, онон кандый да айалгада болзо, кандый да учуралга туштаган болзо, чыгар, калганчы патронго жетире тартыжар ла тирүүге олјого кирбес, бойынын жуу-јепселин сүүр, оны керек десе өлүм келген де өйдө таштабас.

Немецтердин самолёттору түни-түжиле журттардын үстүнче, туралардын салам жабынчыларына колесолорыла арай ла табарбай жабыс учкылап, тынар ла тынду немени бомбалап ла аткылап тургандар, оогош ло жаан јолдордо танктар күркүрежип тургандар. Бүдүретен керек — немецтерди кыраы, орус јер олорго ижемчизи жок жүрүмнин јери болуп билдиргедий удурлаш төзөөри болгон.

Баштапкы жуулардын бирүзи өдүп турар өйдө немецтердин он эки танкы жаан јолло эш неме керксибей, бойы-бойына жуук келгилеп јаткан. Партизандардын жаан бөлүги курчалып турган болгон, танктар десе олордын кийин јаны јаар эбиргилеп бараткандар. Он јанында јүстөр јашту карагайлар майдын серүүн салкынына шуулашкылап турган, сол јанында ольханын койу јыраалары чөйилген. Ол јанынан, ол јалбырактардын майдагы шылыртынын ортозынан, пушканын аткан табыжы угулды, алдындагы танк тууразына снаряд тийерде, тура түжеле, буруксый берди. Экинчи снаряд экинчи танктын гусеницазын оодо сокты. Немецтер люктерин жапкылайла, пулеметторынан аткылап, чаал-агаштыг ортозы јаар, олордын шүүлтезиле болзо, партизанский пушка јажынып турган јер јаар бурудылар. Је онызы пушка эмес болуп калган. Какай тростниктердин ортозынан чыгып јаткан чилеп, ольхаларды јайа базап, татап калган једеген «КВ» чыга конды. Немецтер мында советский танктар, ого үзеери мындый, кандый да снарядтарла ойо адып болбос, јеткер туштаар деп сакыыр ла аргалары жок болгон.

«КВ» јайканып, жаан јолго чыгып келеле, үчинчи танкты удур адып ийген, онызы от алыжала, јалан башка чачыла берген, бойынын бастыра түргениле мантап келеле, төртинчи танктын тууразына табарып, немецтериле кожо быјырада

балбара басып ийген. Бүдүн арткан танктар жана болгылап, жолдың бурулчыгының ары жаны жаар качтылар. «КВ-ның» башнязының үстүндеги эжиги (люгы) ачылды, машинадан жолго сүүнчилү, кара-шалбак жүстөрлү Сашка Самохвалов, Федя Иволгин ле азу сагалду кыска жүзүндеш Леша Рактин калып түштилер.

— Же ол Гусар ийттин ок күчүги эмтир! — Саша Самохвалов кыйгырды. — Аланзыыры да жок, мотор булгактанып жат. Же, уулдар, немецтердин карбюраторлорын кодоргыла-гар...

Бу ок өйдө Иван Сударевтин жойуланып алган эскадроны сууның жарадында сууны кечерге турган немецтердин жолын буудактап турган. Кавалеристтер кирип калган жырык оролордың жандарында немецтердин миналары сыгырышкылап ла жарылгылап турдылар, мөндүр чилеп төгүлип турган разрывной (немеге тийзе жарыла беретен) октордың тийижине жер кайнап ла ышталып турды, шрапнель жарылат, бомбардировщиктердин канатту жаан көлөткөлөри элес эдип өткүлейт, бастыра жарат күзүрөп ле силкинип турды, жарылган бомбалардың өрө чачкан жондоры ойто түшкүлөп, улустың шлемдоруна ла жарындарына түңкүлдөп түшкүлөйт. Немецтердин пехотазы сууның жаказындагы өзүмдердин ортозынан чыгып баштагандар, солдаттар, жеңилчек, чамчачан ла сууның ичиле жүгүргилеп келеттилер...

Ол тужунда Иван Сударевке болужарга шалбак жүстөрдин эки — орто ло жеңил-танкы жеткилеп келдилер. Олор сууның жаказындагы жардың сырагай кырына тургулап алгандар. Тоолу ла минуттың бажында сууның араай агынын төмөн, баштары ла буттары чоңуп калган, сүрекей көп немецтер агып бараткандар. Иван Сударев жырык оролордо (щельде) отурган эскадронды көдүргөн, орустар сууны эжинип эмезе кемелү кечип келген немецтердин үстүне жардан жыгылап түшкү-легендер.

Жууда жеңил танк оодылган — бу Самохваловтың «танковый батальонының» баштайкы чыгымы болгон. Орто танк ок-тарызын үзе чыгара адып ийеле, агаш аразына жаңы октаары аларга барган. Снарядтарлу кайырчактар агаштың будактарыла бүркеп салган ородо жаткандар. Качан Константин Костин ле эки шалбак бир де аыктаныш жогынан, бойыбойлорына кыйгырышкылап, ородон кайырчактар чыгаргылап тургулаарда, бастыра агаш аразында немецтердин автоматтары мендеп тыркыража бердилер, октор танкка торсылдажып турдылар. Ол тужунда шалбак жүстүлөр оодо-сыяа басып отургылап алала, кайырчактарды ооткылап, снарядтарды мотордың люгы ажыра — танктың ичинде отурган

төртүнчи кижиге бергилеп турдылар. Автоматчиктер жажынбай ла агаштан агашка жетире жүгүришкилеп турдылар. Уч шалбак уул снарядтарды бергилеп ийеле, эштеп, танктын гусеницазына калып чыгала—люк жаар; калганчызы Константин Костин бажы сан төмөн кирди. Люк жабылган, танк автоматчиктерди сүрүже берди. Олордын бирүзин, офицерди, тындуга тудуп алала, штабка ийе бергендер.

«Јети шалбактын» — олорды кийининде онойдо адагылайтан болгон— баштапкы жуузы ондый болгон. Генерал старшина Самохваловты телефонго алдыртала, бойы ого ло онын нөкөрлөрине турумкай болгондоры учун быйанын айткан. Кара-шалбак жүстү уулдар бу быйанды төрөли олордын бурузын таштаганы деп билгендер.

1942 j.

АЛАН-КАЙКАМЧЫЛУ КЕРЕК

Олор бу!.. Ээчий-деечий жылыжат — бирү, экинчизи, үчинчизи — кискенин көзи ошкош ак тегериктү, ондо кара кресттү... Парасковья Саввишна Петр Филипповичтин кийининде турала, крестенип ийди. Танктар күзүреже ле берерде, ол көзнөктүн жанындагы тактага жүгүрүп келеде, шилиге жапшына берген, же, качан эмегени крестенип ийерде, түргөн кайа көрүп, кату сагалынын аразынан ортозы ыраак тиштерин көргүзүп, күлүмзиренип каткырды. Танктардын кийининен журттын балкашту оромыла кош тартатан жаан машиналар өттилер, олордын үстүндө солдаттар жергелей отурдылар. Боромтык, чыкту жарыкта терең шлемдордын алдынан немецтердин куру көстөриле база боро, өлү, түлтек жүстери көргүлөп турдылар.

Өдүп жаткан колоннанын табыжы жылыа берди. Сүрекей ыраактагы күкүрттин табыжы база ла угулып турды. Петр Филиппович көзнөктөн туура отурды. Онын көстөринин жанындагы бастыра чырыштары каткырышкылап турдылар; жумылта сыкыйтып алган жыкпыктарынын ортозынан жүк ле арайдан көрүнгилеп турган көстөри ондоп болбос суркуражып турдылар. Парасковья Саввишна айтты:

— Кудай, коркуштузы кандый!.. Же, канайдар, Петр Филиппович, айса болзо, эмди кижги болор болорыбыс па?

Ол унчукпады. Кыска сынду, кызыл-сары чачту, үйттери жаан тумчукту, тас төбөлү кижги отуруп алган, тырмактарыла столды токулдадып отурды. Парасковья Саввишна олордын туразы керегинде куучындаарга күүнзеп турган, же онын оозы жалтамчыла бөктөлип калган болгон. Он төрт жылда оны жокту биледен бай жаржактын айылына эжелген күннег бери бастыра жүрүмине өбөгөннинег коркып турган. Жылдар өткөн сайын коркыш та өдө бергендий болгон. Бу жаста, качан Петр Фи-

липпович жаргылаткан он жылын божодо отурала, жанып келерде, ол оног база ла коркып баштаган, онызы эмди ого сүрекей ачымчылу болуп турган: мындый коркуш неге керектү? Ол оны сокпой до, арбабай да жат, же, канайып та эбирип келзен, ондо ончозына күлүмзирениш, жаантайын ондо кандый да табышкактар. Алдында олардын айылында книганы канайда кычыратанын да билгилебейтен болгон, эмди ол журттагы библиотекадан газеттер экелип ле книгалар кычырып, керосин өртөп турган. Бу керекке тундуктен очка экелген.

Парасковья Саввишна нени де чыгара айтпай, ажанарга аш-курсак белетей берген, аякка капуста, согоно, маала аштарын кертеле, үстүне суйук квас урала, балдарды чугулду кыйгырды. Бооктып калган сухайрыла ажангылап отургылады; ашты, кулурды, кастардын ла чочконунг ыштап салган эттерин — ончозын кандый учурал болбос деп, немецтердин көстөринен кыйдырып, жажыргылап салгандар. Петр Филиппович, темиккени аайынча, калбакты тудардан озо колдорын чөйип, жендеринен эмеш узада чыгаргылап алала, чагчактарынын бүктеп, бажын сыймап ийетен болгон — мынызы онын адазынын темиккенинег артканы болгон. Качан ол көлын чөйип ийерде, Парасковья Саввишна үй кижининг булгакчызыла кенетийин айтты:

— Журт Советтинг вывесказын кодоро тарткылап салгандар, эмди биске тураны ойто бергилеер учурлу.

Ол калбакты салала, фартугыла көстөрининг жажын арчып, үн үспей, тыныш алынбай сөстөрди төгүп — улус жүс катап уккан узун комудалын айдынып сала берди. Петр Филиппович ле балдар — адазы ок ошкош кызыл-сары чачту уулчак ла он эки жашту, сүт ошкош ак чырайлу, түлтек жүстү кызычак — керткен колынтыны унчугышпай жигилеи отурдылар. Учы-учында Парасковья Саввишна оны кыйналтып турган жагы шүүлтезин чыгара айтты:

— Благовещенск журтта түрмеден жанган бир кижини бургомистр эдип тургускандар дежиб бастыра улус айдыжып жат, — ого кирпич этажту тура ла ат бергендер... А сеинг атнерелү керектеринг, кудайга баш болзын, шырада једип алган керектер...

— А тenek ок сен, Парасковья Саввишна, телекейлик тenek — деп, эмегенининг бу сөстөрине Петр Филиппович терен бүдүмчилү мындый жагыс ла каруу берерде, ол ый-сыгыдын кенетийин токтодып ла тымый берди.

Эртенгизинде шлемдор эмес пилоткалар кийгилеи алган немецтерди тарткан грузовиктер келдилер. Офицерлер Петр Филипповичтинг адазынынг темир жабынчылу јакшынак (эмди

жаткан болчок туразынын кыйа одожында, ором кечире турган) туразына киргилеп алдылар; солдаттар болчок туралар сайын баргыладылар. Мынан тоолу ла күндөр озо јашөскүримниг бастыразына шыдары — кыстар, уулдар јурттаг јүргүлей бергилеген, оларды кем де ээчиде берген. Мынызы немецтерге јарабаган. Комендатураныг эжигине ле колодецтин јанына олор јакшы чаазынга эки тилле бичиген јарлар — орустардын бүдүретен эжилерин илгилеп салгандар. Ол јарларда эжилерди бускандарга јаныс буру — кыйынду өлүм деп бичилген. Онын кийининде текши тинтүлөр башталган.

Коркып-үркүп калган Парасковья Саввишна куучындаган: олардо чочконыг јажырып салган балдарын табатан бир специалист солдат бар, ол тураныг јанына араай базып келе-ле, чочко чылап кортылдап турар — таныоазын да, кортылдап ла тыгдалап турар. Чын да бир канча тураларда чочконыг балдары онын кортылдажына каруу бергилеген, оларды дезе тураныг үстүне кандый јакшы бектеп сугуп салгандар болгон... Ол эмегендер кийининде кандый тыг ыйлашкандар...

Немецтер учураган немени ончозын блаагылап, тураларды куруландыра тоногылап тургандар. Парасковья Саввишна кийер немелерди тўндөр сайын кайырчактаг чыгарып, подпольеге сугуп, оног — күлге, печкениг алдына эмезе өскө кандый бир јерге сугуп, чек чагы чыккан. Учы-учында Петр Филиппович ого арбанып, буттарыла полды тееп, айткан: «Токыналу отурзан сен, эмезе јүр мынан, кайда-кайда өл, мениг көзиме көрүнбе!..» Олордын туразы байлу болгон чылап, ого тийбей, кыйгылап тургандар. Учында мылтыкту эки кижиге келген. Петр Филиппович адазынын корокой картузын көстөрине јетире јемире кийип алала, солдаттарла кожо токыналу база берди. Комендатураныг кирнестезинин јанына ол токтой тўжүп, очкалу, узун сынду, интеллигентный бүдүмдү немец тегерик јүстү, он төрт јашка шыдар јашту кызычакты бойына јууктада тартып алала, сыймаштап турганын көрүп турды; кызычак коркып калган, чанчактарыла бөктөннп, шымыранат: «Токтозоор до, өрөкөн, токтозоор до». Немец кысты тизелеринин ортозына кыстап, јаан кызыл колдорыла онын эмчегин былча тутты. Онызы ыйлай берди. Ол кысты јиткезинег ийде салды — онызы бүдүрилеле, база берди; немец оказын түзеделе, Петр Филиппович јаар — јүзи, көстөри јаар эмес, ажыра көрди.

— Петр Горшков шак ла бу ба? — деп, тыныжы эмеш буулып сурады.

Петр Филиппович узун сынду немецти эчий бойынын чык-

кан өскөн, кижн алган, адазынын, энезинин, үч балазынын сөөктөрүн жууган туразына кирип келди; бу тура, межикке сыралып калган сыгар көстү желбис чилеп, эр-жагына онын үстүнө жүктелип калган болгон. Стенелерин жагыдан черетеп, полын јунуп салган болгон; үч көзнөктү кыпта сигаралардын јыды јытанып турды; мында озо јаан байрамдар тужунда Горшковтордын билези столды эбиреде отуратан болгон. Экинчи немец перозын чебер салып, кирип келген Петр Филиппович јаар баштапкызы чылап ок онын бажын ажыра көрөлө, орустап айтты:

— Картузты уштузын, эжиктин јанында отургушка отурзын.

Бу немец барыгкый азу сагалычакту, эки јара тарап салган јылтыркай чачту, јараш болгон; кара петлицаларында—јебрендеги, рунический алфавитте «с» ле «с» букваларды темдектеп турган мөнүн јалгындарлу ла Германиянын јуу кудайынын — Тордын төс темдектери болгон.

— Слердин биографиягарды бис билерис — деп, ол узак унчукпай отургыштын кийининде айтты,—слер советский јаныннн өштүзи болгоныгар, иженип турум, ондый ла бойыгарча эмди де артып јадыгар. (Петр Филиппович картузын тизезине салып алган, сагалын ичкеери сартайтып алала, господин офицер јаар суркурак точкаларла чырышту јыртыктар өткүре көрүп отурган). Бис слерден нени керексип јадыбыс? Бис слерден мындый неме керексип јадыбыс: јурт улус керегинде бастыра јетирулер, анчадала партизандарла колбулар керегинде; слер јурт улусты иштетсин деп — орустар иштеп билгилебес; бис, немецтер, онызын сүүбей јадыбыс, — кижн эртен турадан ала түнге јетире, бастыра јүрүмине иштеер учурлу, онон өскө оны өлүм сакуп јат; менин төрөлимде, адамда, кичинек теермен бар, ондо ийт иштеп јат — ол түни-түжиле теерменнин тегелигинде мантап јат; ийт сагышту тынду, ол јүрүм јүрерге күүнзеп јат, — орустар керегинде мен мынайда айдып болбозым... Онойдордо, слер Медведовка јурттын бургомистрине тургузыларыгар. Понедельникте эки партизанды бууп өлтүрер тужунда слер кожо болорыгар. Онын кийининде слер бойыгардын ижигерди бүдүрп баштаарыгар...

Петр Филиппович айылына јанып келген. Эмегени ого удурта јүрген базып:

— Је, сего нени айттылар? Биске тураны бергилеер бе?

— Айса, айса — деп, Петр Филиппович, тактага чылаазынду отуруп, шарфын чечип, каруу берди.

— Сего база нени айттылар?

— Сени меге мылчага от салып берзин деп јақыгандар.

Парасковья Саввишна өбөгөни јаар көстөрүн тазырайтып,

туктурулала, эриндерин жымды. Же катап сураарга жалтанды... «Же айса чын да — бүгүн суббота ийне, немецтер не ле неме аайлу-башту болгонын сүүгилеп жат...» Сопокторын кийип алала, суучактын жанындагы мылчага от саларга барды.

Петр Филиппович жакшы чабынып алала, чайлап алып, уйуктаарга жатты. Же таң аткалакта ол айылында жок болды.

Жаказында жалгындалуу жараш немецтин тын амадап турган партизандарында штаб бар болгон — түс жолло барза Медведовка журттан тын да ыраак эмес, же ого једетени сүрекей күч болгон: жагыс ла јербойынын улусы билетен јолчыктар ла орык јолдор койу чибилердин, ольхалардын ла өскө дө агаш-таштын ортозынча барып, саска келгилеп тургандар; ол састын ортозындагы кургак ортолыкта штаб турган; ого келетен јолдорды јажытту каруулдар каруулдап тургандар; немецтер бу агаштын ортозына тумчугын да сугарынан јалтангылап турган. Ого өскө кижжи келзе — кенетийин, онын јанында кайда да, томыртка токулдатканын, ыраакта күүк ого каруу бергенин, агаштын аразында саң башка табыштар — токылдаш ла сыгырыш, каргаанын каркылдажы, ийттин үргени улала бергенин угар эди... Өскө кижиге коркушту боло берер эди...

Бүгүн тымык күнде оок жаңмыр сееп турды. Партизандардын штабында јаан операция өткүрери темдектелбеген болгон. Јаан эмес бөлүктөр — үч, төрт кижиден јаантайын баргылап туратан чылап ок жүргүлөй бергендер: кезиги — кайуга, экинчилери — јаан јолго миналар тургузарга, аңылу бөлүк бүрүнкүй таңнаң ала воинский поезд өдөрин сақып отурган. Ондо, партизандардын изин иле көрөргө черет төгүп койгон темир јолдын јанында, немецкий каруулчыктар эки јаны јаар кунукчыл ла јалтамчылу ајыктагылап, кажызы ла бойынын эки километрин керигилеп турдылар. Олордон ыраагы он алтам јерде, саста, кыйгак өлөннин ортозында, сый туткылап салган будактардын алдында, колында карабинду ла јааны кастын јымыртказы ошкош эки кара гранаталу, шинжүчкызычак јаткан; оноң эмеш ыраагында, тазылыла катай јыгылган агаштын тазылынын ары јанында уулчак отурган, — онын бастыра билезин — энезин, јааназын, сыйындарын шлемду јажыл-боро солдаттар өлөн салып турган сарайга канайда айдап кийдиргендерин, тунде ол сарай күйүп чыкканын ого көрөргө келишкен, ондогы улустан кыйгызынын ортозында онын энезинин үни... Уулчактын јүзи саргарып калган, карыган кижинин чырыштарынды чырыштарлу болгон; ол темир јолдын үстүнде базып жүрген, терең кийип алган шлемду немецтен көзин база албай турды.

Качан каруулчыктардын бирүзи партизандардын темдектеп алган јеринен өдө берерде, сырыган куртказын тыгыш

курчанып алган јиит уул автомадын алдында тудунып алып, немецтин кийин јанынча јангыс ла калышла јолды кече берди, оны ээчиде экинчи уул, онойдо ок табыш јогынаг јыраанын ортозынаг чыгып, рельстин алдына чүмдү ле јеткерлү снарядтарды түрген салып турды.

Агаштын ортозыла күлүрөп, јолдын бурулчыгында бастыразы көрүнип турган поезд көрүнип келди; буртылдап чыгып турган ыш бийик төгөштөрдиг ле тарам чичке кайындардын ортозына булгалып, јерге јайылып турды. Колесолорынын үстүнде бийик көдүрилип калган, изү тынып турган јаан паровоз јууктап келеетти — каруулчыктар јол јайым деп көргүзип, јолдон туура тургулап турдылар. Паровозтын алдында мина от алышты, кумак куйун көдүрилди, рельстин үзүги, оодыктарыла сыгырып, туура чачылды; паровоз бойынын келип јаткан бастыра түргениле шпалаларга кадала берди, онын тууралап калган кийинине вагондор калырт-күлүртле чогулгылап, бойы-бойларына сапталгылап, андангылап ла төнди төмөн тоголонгылап турдылар. Олордын ичинен јажыл-боро кижичектер кыйгы-кышкыла буркуража бердилер...

Партизандарда бүгүниги танда бу керектерден өскө, база көп керектер бар болгон. Штабтын начальниги Евтюхов айылчыла, атту кайучылардын начальнигиле, Иван Сударевле, араай куучындажып отурды. Олор маскировать эдип (јажырып) салган землянканын јанында, јыгып койгон карагайдын үстүне, јааштын алдына отургылап алала, Пушкиннин туку качан үлгерлеп уткалаган трофейный французский шампанскийди консерванын темир банкаларына уруп ичкилеп отургандар. Мындый чыкта олордын экилезинин азийгы шыркалары сысташкылап турдылар. Евтюхов оштүнинг белетеп турган операциялары керегинде, немецтердин тылдарында не болуп турган керегинде јетирүлер ондо једикпестү болгоныла колбулу јүзүн-башка уурлар ла једикпестер керегинде куучындап отурды.

— Терен кайучы керек, оны кайдан табар? Бу менин түбегим.

— Сенин түбегин јаан — деп, Иван Сударев шүөнип айдала, ачу эмес аракынын артканын банкадан төгүп ийди. — Јалтанбас кижичи терен кайузы јогынаг көзин тагып алган кижичи чилеп јуулажып јат, онызы дезе јүүлгектин кылыгына түней.

Бу куучын тужунда јааштын тамчыларына борорып калган чибинин бүрлери тамчыларын төгүп, кыймыктана бердилер, онон өткүре көп калган гимнастеркаларлу, кыска юбкаларлу, јаан сопокторлу эки кыс көрүнип келдилер. Олор

ыдазын кийдирип койгон мылтыктарын колдорында тудунгылап алып, Петр Филиппович Горшковты айдагылап келдилер. Онын көстөрүн сыйса платла тагып салган, ол колдо-рын ичкеери сунуп алала, базып келетти. Кыстар бой-бойло-рынын куучындарына жара кирижип ле актангылап, бу кижини озор мынаг ыраагы үч километр жерде туткулап алгандарын, жажытту каруулдарды ол канайып өдүп келгени јарт эмес болгонун куучындагылап турдылар.

— Бу семис чортон — деп, Иван Сударев штабтыг начальнигине айтты. — Медведовкада мен онын айылында бир катап конгом, сагышту ла сүмелү, ол нени айдар, јилбүлү.

Петр Филипповичтиг көстөрүн танган платты чечип ийгендер, кыстар, мылтыктарын ийиндерине јүктенгилеп, оног күүн-күч јок ырадылар. Петр Филиппович бажын өрө көдүрди, агаштардын тумантып калган баштары јаар көрүп, үшкүрди:

— Јартын айтса, мен слерге ле келгем, менде слерге керек бар.

— Јилбүлү, слерде меге кандый керек болор аргалу. Немецтер кыйа көргүлеп туру эмеш пе? — деп, штабтыг начальниги ол јаар ширтеп ле соок көрүп, каруу берди.

— Јок, немецтер мени јаман көргүлебей јадылар... Мен каршу јетиргеним учун он јыл отургам ийне.

— Горшков, слер — кычыртузы јогынан келген кижини — бого једип келгенигер, је мынаг ойто јанарга слерге күч болор деп, слер билеригер бе?

— Айса, билерим... Мен өлүмге ле келгем...

Штабтыг начальниги Иван Сударевле удур-дедир көрү-желе, тоормоштыг үстүнде отурган јериненг эмеш туура оту-рып алды.

— Је бу слер, Горшков, отурзагар, куучындажарга эптү болор. Өлүнерге мындый чүмдү јолды слер нениг учун тал-дап алганыгар?

Петр Филиппович тоормоштыг үстүне отурып, колдорын ичине карчий салып алды...

— Слерге меге бүтпезигерди мен тоого алгам, алгам... Барар јер јок болгон — кече мени алдырткылайла, көрзөгөр, бургомистр болорынг дешкилеген... Немчиктерде — бой-бой-лорынын кара керектерин јажырыжатан јанг, мени база кар-шулу керекке колбоп аларга шүүнип алгандар: понедельник-те слердин эки партизанды бууп өлтүреринде мен кожо ту-ружар учурлу...

Евтюхов тоормоштыг үстүне чыдажып отурып болбоды.

— Фу, көрмөс!

Качан ол Петр Филипповичтин алдына туруп алала, оны сыкыйтып алган көстөриле өрүмдеп турарда, онын кабактары да кыйыжа берген.

— Отур, *онызын* эдерге оройтыбазын — деп, ого Иван Сударев айтты. — Онон ары куучындагар ла, Горшков, бис слерди угуп жадыбыс.

— Озо баштап слерге мындый неме айдып берерге турум: чын, мен каршулу кижиге болгом, чын, жаргылаткам. Кандый да организацияда турушпагам, онызын меге актуга ла жапшыргылап бергендер, же — чукулду болгом, ол ло... Менин балдарым жакшы жаткылаар, једимдү-тудумду јуртагылаар деп бүтпей жүргем... Мен не, карган, улустын меге эткен бурузын јан аайынча таштайла, ару-чек жүректү өлүп каларым... Менин сөөгимди орус јерге ак-чек јуугылап койорлор. Менин буруумды улус таштабагандар... Је, ондо бир агрономло кол-болышкам. Ол меге порошоктор берген... Санангам, санангам: уйлар, улусты азырап турган тындулар, адычактар — олардо кандый буру бар? Мен ол порошокты чыгара чачып ийгем, бу буру менде јок. Агроном дезе учы-учында тутурган, шылу тужунда мени айдып берген... Мен чукулданганыма унчукпагам: кем јок, ссылкалагар...

— Алан кайкаар керек — деп, эмдиге ле токынабаган штабтын начальниги айтты.

— Нези кайкамчылу? Орус кижиге — тегин ле кижиге эмес, орус кижиге — сүмелү шүүнип јазалган кижиге. Мен он јыл лагерде иштегем — ас шүүлте шүүлди деп туругар ба? Онойдордо: сен, Петр Горшков, шыралап јадын ба... А-а, бурулабагар, бистинг, адабыстын, темир јабынчылу турабыс керегинде кожуп ийейин, — ол керегинде Парасковья Саввишна шакпырап јат, мен эмес, менде ол керек јоголгоны удап калган... Кандый чындык учун сен шыралап јадын? Бистинг лагерден ыраак эмес Пустозерск городто, Алексей Михайлович каан болуп турарда ородо протопоп Аввакум отурган. Унчукпас күүни јок болордо, онын тилин кескилеп салгандар; ородо, тил јок отурала ол орус албатыга чындык жүрүм-ле јуртагар, чындык учун керек дезе өлгөнчө тартыжыгар деп јайнап бичик ийип туратан... Аввакумнын бичигендерин кычыргам, — ол тужунда бир чындык болгон, бүгүн — өскө, же — чындык... А чындык дегени — орус јер...

— Ол бүдүмчилү айдып јат — деп, Иван Сударев штабтын начальнигине айтты. — Куучындагар ла, Горшков, кыскарта чокум керек керегинде.

— Мендебейликтер, чокум керекке де једерис. Немчик, офицер кече бойынын ийди керегинде куучындаган, сагышту ла тузалу тынду, орустар керегинде онойдо айдып болбо-

зын деп айткан. Бисти немцтер шооткылап жадылар... А? — Петр Филиппович чырыштарын кенетийин түзедип, боромтык, тегерик, уур көстөриле куучындажып отурган улус жаар көрди. — Олор орус албатыны шоодып, электеп каткырышкылап турулар: туку ол жүзин јунбаган, чачын тарабаган, тенек тенектин ле бойы келип јат — оны өлгөнчө лө сок!.. Кече экинчи офицеричек оромдо, бастыра албатынын көзинче, јакшынак, эрке кызычакты, Киселева Анютаны, сыймаштаган, онын юказын өрө шымай тартып алала, бойы тыныжы буулып турган... Мынызын кандый деп билер? Јер алдынын эдүзи антихрист келген бе, кандый? Орус јер божогон бо? Қаргышту немец бисти электебезин деп, советский јан албатыны јуу-јепселиле јепсейле, јууга апарган... Советский јан—бистинг, орустын, кара албатынын... Мен бойымнын өчимди туку качан бөктөп, ундуп салгам...

Петр Филиппович чанчагыла тизезине тайанып, алаканыла корокой картузынын козырегынын алдында мандайын јаба тутты.

— Эмди — шүүгер... Мени агаш аразына апарып аткылар. Мен белен, је бу кудај бу туру, ачимчылу болор... Эмезе — меге бүдүгер. Менин шүүлтем: олор керегинде бастыра јетирүлерди берип турарым, мен ончозын билип аларым, олордын армиязынын штабына да једерим, менде сүме једер. Јалтаныш јоктон иштеерим. Өлүмнен корккыбай јадым, кыйыннаг үркүбезим...

Иван Сударев ле штабтын начальниги Евтюхов землянкага киргилейле, ондо шүүлте блаажып, бир эмеш тартышкылап алдылар. Бир јанынаг, мындыј кижиге бүдерге күч болгон, экинчи јанынаг — онын шүүлтезиле тuzаланбаска јастыра болгон. Землянкадан чыккылап келгиледи, Евтюхов байагы ла бойынча тоормоштын үстүнде отурган, Петр Филипповичке кату айтты:

— Слерге бүдер деп шүүнип алдыбыс. Төгүндеп ийзегер—јердин алдынаг да болзо таап аларыс...

Петр Филиппович чырайы жарып, өрө турала, картузын уштуп, бажырған кеберлү энчейди:

— Бу ырыс. Бу меге јаан ырыс. Јетирүлерди слердин айдып берген јерге менин кызым ажыра ийип турарым... Уулчагым энезин тззөгөн, мылјы, кызычагым, Анна — мени, чуулчы, сагыжын улуска чыгара айтпас бала...

Петр Филипповичтин көстөрин туй тандылар, ол ок кыстар оны апардылар.

Ондый ок чыкту, боромтык понеделникте эртен турадан ала немецкий солдаттар улуска олор ондобой турган сзстөр кыйгыргылап ла јурт Совет јаар колдорыла уулагылап, улус-

ты оромго чыгара айдагылап турдылар. Ондо, бу жуукта ла Лениннинг статуязы турган (оны немецтер кодоро ло оодып салгандар) полисадникте гимнастика — үстүнде туура агашту бийик эки столмо турган. Эмди мында жылдырмашту эки чичке ыкта саландап турды.

Комсомолец Свиридов Алексейди — оны немецтер журттын жанындагы орешник агаштын ортозында шыркалайла, тудуп алгандар, — база Ушакова Клавдияны, Медведовкадагы баштамы школдын үредүчизин, — оны немецтер база орешниктин ортозынан, качан ол Свиридов Алексейди сүүретеп апарарга турарда тудуп алгандар деп, олорды эмди буурга тургандар деп, журт улус бастыразы билер болгон.

Солдаттар ээктериле канкандаткылап, кыйгыргылап, улусты, городтогы мал сойотон жерге тоозынду јолло айдап апарып јаткан мал чылап айдагылап, гимнастика јаар бурыгылап турдылар. Јааштын суузы солдаттардын болот шлемдорыла, үй улустын чырышту јүстерила, балдардын качарларыла агып турды. Балкаш бут алдында мачылдап турды. Јаңыс ла угулып турганы, јыдала кададып алган кажы бир кижининг өзиретип араай кыйгырганы болгон.

Кош тартар машина көрүнүп келди. Онын үстүнде чачы јазылып калган, өлгөн кижичилеп кугарып калган үредүчикыс турды, онын кара пальтозынын топчылары чечилип калган, колдорын кайра күлүп салган. Онын буттарынын жанында јарым тынду Свиридов отурды. Ол бүдүмчилү куучынду ла омок уул болгон, оны журтта бастыра улус сүүп туратан — эмди оног не де артпаган, кыйнагылап салган, таар чылап ла отурды. Машинанын кийининде эки офицер — очкалу, фотоаппаратту, узун офицер ле јараш офицер — баскылап келеттилер. Экүлези орустар јаар көргүлеп, чүмеркек каткырышкылап турдылар.

Грузовик гимнастиканын јанына жууктап келеле, бурула ла, тескеерилеп, онын алдына тура берди. Машинанын үстүне эки солдат чыкты. Бу тужунда Клавдия Ушакова сүрекей тын кайкаган кижичилеп көстөрин ачала, јоон үниле кыйгырды:

— Нөкөрлөр, мен өлүп јадым, немецтерди кырыгар, меге чертенигер!

Солдат талайып, алаканыла онын оозын бектейле, буунын жылдырмажын онын јиткези ажыра, баланын мойыны ошкош чичке мойынына, мендеп ле чалаң кийдирип турды.

Отурган Алексей Свиридов кыркырууш үниле кыйгырды:

— Нөкөрлөр, немецтерди өлтүригер!

Экинчи солдат онын бажына соголо, бууны база мойынына кийдирип баштады.

Улус там ла тын ыйлажып турдылар. Грузовик ке-

нете ичкеери болды. Ушакова Клавдиянын буттары сүүр-телиже бердилер, бойы жыгылып барааткан чылап кыйындалды; оноң түзеле берди — ол жазылып калган чачту бажын ийини жаар жантайтып, чичке бууга озо илинген..

Туура жүре берген грузовиктин турган жеринде Петр Филиппович, бургомистр турды. Ол канайда картузын чуңчул, крестенип ийгенин бастыра албаты айдары жок коркымчылу көрди.

Бу эки кижини бууп өлтүргөн кийининде штабтын начальниги бүрүнкийде, жуукада, койу чаал дубтардын ортозында темдектелген жерге келип, Горшковтын кызычагын бир канча күн сакыган. Горшков бойы келди. Штабтын начальниги ол жаар көрүп тура, бастыра бойы тыркыражып турган. Ол дезе, сыйа базып отуруп алала, улусты канайда буугандары кергинде араай үнле куучындап турды.

Албаты мыны улу шыра деп көргөндөр, оларды бистен баргандар деп билгендер... Олордын өлөр алдындагы жакарузы бастыра улустын кулактарында жаңыланганча... жетирүлөр керегин алза, олор мындый болор...

Ол жаан учурлу жетирүлөр айдып баштады. Мындый жетирүлөр угарым деп штабтын начальниги амадаар да аргазы жок болгон. Ол жаан көрүп алган көстөриле Горшков жаар узак көрүп отурды:

— Же, сен төгүндөп турган болзоң...

Петр Филиппович каруу бербеген, жаңыс ла алакандарын жайала, күлүмзиренген; картузынаг немецтердин бензин ле октары салып турган складтарын кресттерле темдектеп салган план чыгарды.

— Же, мынызын — пландар жураарын сен токтот — деп, Евтюхов чаазынды карманына сугуп, айтты — мындый неме этпе деп сеге кату жакарып жадым, ончозын сагыжында ла тудар учурлу... Кандый да документ болбозын! Эмди бойың бого база катап келбе, кызычакты ийип тур...

Горшковтын жетирүлери чокум болгон. Немецтердин складтары ээчий-деечий кейге учкылай бердилер. Соок чырайлу ак жүстү кызычак Анна жуукага кажы ла күнге шыдар келип, жаан да, жаан эмес те учурлу жетирүлөрдү айдып турды. Бир катап ол бойынын жаантайын ла куучындайтан кимирек, неме керексибес үниле айтты:

— Адам слерге айтсын деп жакуган: жаңы автоматтар келген, складтын ключтери дезе эмди ондо — слерге автоматтарды озо берер. Эртен түнде келигер; жаңыс ла жакуган: каруулчыктарды сыранай атпазын, кыйалтазы жогынаг бычактап өлтүргилезин деп...

Петр Филиппович жалтаныш жоктон эрлү иштеп турган.

Ол немецтерди электеп, шоодып тургандый болгон, орус кижичын ла сүмелү шүүнип јазалганын, орус кижинин курч, көп учуралдарда бойынын аргаларынын учы-кыйузын да билбес сагыжыла немецтин мокоо, тутак сагыжы тартыжар да аргазы јок дегенин олорго көргүзип, јартап тургандый болгон.

Ийт ээзине бүдүмчилү болгондый бүдүмчилү, сагышту-кижи таап алдыбыс деп, эки офицер экүлези иженгилеп тургандар. Олор јаантайын ла коркыгылап тургандар, ненин учун дезе олордын тумчуктарынын алдындагы ла военный складтар күйгүлөп, поездтер, анчадала солдаттар эмезе јаан учурлу кош тартып келеткен поездтер јолдон антарылгылап тургандар; темдектезе, Варшавадаг алган јуу-јепселдү кайырчактардын көп јарымызында автоматтар ла пистолеттер кажы јерде јок болуп калган, Медведовкадагы складтардан фронт јаар јзаап туруп бектеп салган кумақта кайырчактар барып турган деп, ол офицердин сагыжына да кирер аргазы јок болгон. Јаказында Тор кудаидын јалгындарын тагынган офицер онын айылында карануй тундердин бирүзинде болгон кайкамчылу табаруны сеспеген де. Качан тун ортозында оодылган көзнөк шынырт эделе, полго не де түжеле, күзүрт эдерде, ол бойы јангыс ла тын чочыганыла ла айрылып калган — ол бу өйдө јабыс орында јатпаган болзо, буруп болбос неме болуп калар эди. Ол јангыс ла ич кийимдү чыгара јүгүргөн. Јуртта адыш угулып турды, солдаттар туралардан чыгара јүгүргилеп, «Партизанен!» деп кыйгыргылап ла карануй јаар аткылап турдылар. Онын кирнестезинин јанында бычактадып салган эки каруулчык јаттылар. Сумказы јогын ол јангыс ла эртен тура көргөн, је оны кичинек чемодан ла балкашталып калган мундир ле кожо Петр Филиппович экелген, — ол бу немелерди мында мааланын ичинег таап алган, байла, партизандар качып барадала таштагылаган.

Петр Филипповичтин бургомистр болгоны немецтерге тын ок баалу келишкен. Ондый да болзо, ол оок керектен улам тутурган, чокумдап айтса, бойынын немчиктерге тееркек чугулынаг улам. Ол печать ла бланк уурдап алала, складтан немецкий тилле бичик бичийтен машина алып алала, Василий Васильевич Козубовскийдин отряды партизандап турган Старая Буда јурт јаар атанган. Школдын директоры ого немец тилле городко, армиянын штабына баратан пропуск бичип берген. Је Василий Васильевич немец тилди јакшы да билетен болгон болзо, падежте јастыра эткен. Шак ла онызы Горшковты баскан. Оны тудала, куурмактап эткен пропускыла кожо Медведовка јаар ийгендер. Эки офицер узун

сындузы да, јаражы да орустын мындый сагышка кирбес каршузына бұтпеске тургандар, је онын кийининде олор казырланып чыккандар: эмди олорго ончозы јарт боло берген...

Бу керек качан Кызыл Черү немецтердин фронтын бир јерден үзе соголо, олорды јурттардан ла деревнелерден чыгара сүрүп ийген күндерде болгон. Медведовка база јайымдалган, ого озо партизандар кирип келгендер. Оромдо Евтюховко јууктай Анна базып келген; кызыктактын чачы баштын терези оорыганда јапшыныжатаны чылап таакырап, тобыракталып калган болгон, јүзи карган кижинин јүзи чилеп капшыйып калган, тоозынду пальтозы тизелеринде јыртылып калган болгон.

— Слер менин адамды бедиреп туругар ба?

— Эйе, эйе, оныла не болгон?

— Бистин тураны немецтер өртөгилеп салгандар, энемди ле акамды өлтүргилеп койгондор. Менин адамды төрт күн кыйнагандар, ол эмди де тынду, илмекте, баралыктар.

Анна, Евтюховтон озо, Горшковтордын темир јабынчылу туразы јаар, үргүлеп калгандый базып бараатты. Кайа көрөлө, јүк ле арайдаг тиштерин ачты:

— Слер сананбагар, менин адам олорго нени де айтпаган...

Уй туратан сарайда јабынчынын туура агажынын алдында јаныс ла ич кийер штанду, тамандары көгөрип калган Горшков салактап турды; онын бұктелип калган эди бастыразы сорбыланып калган эмтир, колдорын кайра күлүп койгон, кабыргалары тардайып калган, төжинин он јанынан ойо кадап, корчок илмекке илип салган эмтир, — ол туура агаштын алдында кабыргаларынан илинип калган салактап турды.

Качан Евтюхов, уулдарды кыйгырып ийеле, онын шыразын јенилтерге өрө көдүрерге ченежерде, Петр Филиппович, байла, сагыжын ычкынып салган ошкош, айтты:

— Алдырбас.. Бис орус улус..

ОРУС КЫЛЫК-ЈАН

Орус кылык-јан! — кичинек куучынга ойинен өткүрө жаан учурлу. Же канайдар, — меге слерле шак ла ол орус кылык-јан керегинде куучындажарга күүним келип јат.

Орус кылык-јан! Јартап айдып көрзөн оны... Ат-нерелү керектер керегинде куучындайтан ба? Же олор сүрекей көп, кажызын талдап алатан, алаатый берерин. Же мени мениг бир најым акту бойынын жүрүмининг бир жаан эмес история-зыла аргадап алган ийне. Ол Алтын Чолмон до тагынып алган, төжининг кабортозы ордендерле де бүркелген болзо, ол немецтерди канайда токтоктогону керегинде мен куучында-базым. Ол тегин ле кижиге, јобош, кижидий ле кижиге — Саратовский областьтыг Волга суунын јаказындагы јуртынын колхозчызы. Же өскө улустын ортозында ийде-күчтү ле эп-тү бүдүмиле, јараш чырайыла аңыланып јат. Ол танктын башнязынан чыгып јадар тужунда оны көс албай јилбиркеп көрүп те туратан өйлөр болгон, — јуунын кудайы! Бронядаг (танктаг) калып ийеле, терлеп калган бажынан шлемын чупчуп, шалбалып калган јүзин бөслө арчып, јымжак күүни-нен кыйалтазы јогынан күлүмзиренип ийер.

Јууда, јаантайын өлүмнинг јанында јүреле, улус күүни јакшы боло берет, јүзүн-јүүр болор-болбос немелер олордон, күнге күйген тере чилеп, сойылып, түжүп калат, кижиде јангыс ла күүн артат. Бирүзининг күүни бек, экинчизининг эмеш јымжак болгылап јат, је амадузы јектү де улус чырмайгылайт, кажы ла кижиге јакшы ла чындык нөкөр болорго күүнзейт. Же мениг најым, Дремов Егор, јуунын алдында да чокум кылык-јангду болгон, энезин, Мария Поликарповнаны ла адазын, Егор Егоровичти сүрекей тын тооп ло сүүп туратан болгон. «Мениг адам — төп кижиге болгон, элдег озо — ол бойын кижиге деп бодоп јат. Сен, уулчагым, ак-јарыкта көпти кө-

рөринг, гран ары жанында да болорын, је орус ат-нереле оморко деп айдатан...»

Ондо Волганың јаказындагы ол ок журтта сүүген кызы бар болгон. Бисте сүүген кыстары ла эмегендери керегинде көп куучындагылайт, анчадала фронтто тымык, соок, јер алдында эткен турачакта одычак ышталып, печке күркүреп турган, улус десе ажанып алган болзо. Мында ондый куучын болор — кулактарынды салактадып ийеринг. Темдектезе, баштаарлар: «Сүүш дегени не?» Бирүзи айдар: «Сүүш тооп турганынаң улам башталып јат...» Экинчизи: «Бир де ондый эмес, сүүш — ол темиккени, кижі јаңыс ла эмегенин сүүп турган эмес, је адазын ла энезин, керек десе тындуны да сүүп јат...» — «Тьфу, аамай! — үчинчизи айдар: — сүүш онызы качан сениң ичинг бастыразы кайнап турганы, кижі эзирик немедий јүргени...» Старшина јара кирижип, јакару берип тургандый үниле керектин төс учурын аңылабаганча онойып бир-эки час философствовать эткилеер... Дремов Егор бу куучындардаң, байла, кемзинип турган болбой, меге сүүген кызы керегинде јүк ле калай айткан, — сүрекеј јакшы кыс, сакырым деп айткан ла сонгында, — ол јаңыс та бутту јанып келетен болзо, сакыыр...

Јуудагы ат-нерелү керектери керегинде калыраарга ол база сүүбейтен болгон. «Ондый керектерди эске алынарга күүним келбейт!» Кабактарын јеміре көрүп, танкы азатан. Оның танкынын јуучыл керектери керегинде бис экипажтын сөстөринең билип алганыс, улусты анчадала водитель Чивилев куучыныла кайкадатан.

— ... Билип јадын ба, бис јүк ле бурулып алганыс, көрзөм, кырланнын ары јанынаң чыгып јат... Кыйгырып јадым: «Нөкөр лейтенант, тигра!» — «Ичкеери, — деп кыйгырат, газты јеткилинче бер!» Мен чаал чибилердин ортозына јажынарга — он јаны, сол јаны јаар... Тигра оозыла (стволыла) десе, сокор неме чилеп ары-бери јайкайт, аткан — јастыра... А нөкөр лейтенант оның кабыргазы орто күч ле берген — оодыктары јаланг башка! База катап башнязына адарда, — ол тумчугын да өрө канкайтып ийген... Учинчи катап саларда, — тигрдын бастыра үйттеринең ыш буркурай берген, — оның ичинең јалбыш чек јүс метр өрө чөйилген... Экипаж артыкту люктан чыгып келген... Лапшин Ванька пулеметтон тыркырадып ийген, — олар јалбагынан јадып алган, јаңыс ла буттарын тырландаткылайт. Биске, билип турун ба, јол ачык. Беш минуттын бажында бис деревнеге шугуп киргеніс. Мында мен каткыга чын ла чек ич јок арткам... Фашисттер араан-тереен... Балкаш, билеринг бе, кезиги сопок јок чыга коноло, јаңыс чулукту — ийттерге сүрдүрген андар

ошкош. Ончолоры сарай жаар жүгүргилейт. Нөкөр лейтенант меге команда берип жат: «А ну — сарайды табартып ийзен». Пушкины бис тескеери буруп алганыс, мен газты жеткилинче берип, сарайды бастырып ийгем... Кайракаан! Бронянын үстүнө агаштар, досколор, кирпичтер, жабынчынын алдында отурган фашисттер күлүр-малыр түшкүлөй берген... Мен десе үзеери — уюттап ийгем, арткандары колдорун өрө, — Гитлер капут...!»

Лейтенант Дремов Егор оныла жеткер болорго жетире онойдо жуулашкан. Курсктагы согуш-чабыш тужунда, качан немецтер канзырап, тескеерилеп турар тушта, онын танкын — төннин үстүндө, буудайдын ортозында — снарядла үрөй адып салган, экипажтан эки кижин бу ок өйдө өлтүрткөн, экинчи снарядтан танк күйө берген. Алдындагы люкту чыга конгон водитель Чувилев танктын үстүнө чыгала, онын ичинен лейтенантты чыгара тартып алган — ол санаазын эндеп салган, онын кийип алган комбинезоны күйүп турган. Чувилев лейтенантты ырада сүүретеп ле апарарда, танк сүрекей тын ийде-күчтү от алышкан, керек десе башняны бежен метр кирелү туура чачылтып ийген. Чувилев лейтенанттын күйүп турган кийиминдеги отты өчүрөргө, онын жүзине, бажына, кийимине күбүр тобыракты кошууштап чачып турган. Онын кийининде ол оны сүүретеп алып, воронкадан воронкага жетире жылып, шыркалар таңар пунктка апарган... «Мен ол тужунда оны ненин учун сүүретегем? — деп, кийининде Чувилев куучындайтан. — Уксам, онын жүреги типилдеп жат...»

Дремов Егор ондолып келген, онын жүзи тын күйүп, кезик жерлеринде сөөктөри көрүнүп те турган болзо, көстөрүнөн астыкпаган. Ол госпитальда сегис ай жаткан, ого пластический операцияга ээний пластический операциялар эдип, тумчугын да, эриндерин де, жыкпыктарын да, кулактарын да орныктыргандар. Сегис айдын бажында, качан онын таңышактарын чечип ийерде, ол бойынын, эмди бойынын эмес жүзин көргөн. Ого кичинек көрнөш берген медсестра туура көрөлө, ыйлай берген. Ол көрнөшти ого тургуза ла ойто берген.

— Мынан да коомой болуп жат, мыныла жүрүм жүрөргө кем жок — деп ол айткан.

Же ол медсестрадан база катап көрнөш сурабаган, бойынын жүзине темигип турган чылап оны жаңыс ла сыймалап туратан. Комиссия оны строевой эмес службага жараар деп аңылаган. Онойдордо ол генералга барала, мынайда айткан: «Полкка ойто барарга слердин жөбигерди сурап турум.»—

† *Капут* — блгөн, божогоон.

«Je слер кенек ийнегер» — деп, генерал айткан. «Jок ондый эмес, мениг чырайым үрелген, je онызы керекке чаптык эт-пес, жуулажар аргам бүткүлинче орныктырылган». (Генерал бу куучын тужунда ол жаар көрбөскө кичеенип турганын Дремов Егор билип ийеле, ыртык ошкош чичке, көгүлтирим эриндериле күлүмзиренип ийген). Ол су-кадыгын жеткилинче орныктырып аларга, амырайтан жирме күн алала, адазы ла энези жаар жана берген. Онызы ол жылдыг сырагай ла тулаан (март) айында болгон.

Станцияда ол ат алып аларга сананган, je он сегис беристе жерди жойу базарга келишкен. Айландыра кар жатканча, чыкту, ээн болгон, соок салкын онын шинелиниг эдектерин ача согуп, кулактарында кунукчыл сыгырып турган. Журтка ол бозом кирип калар тушта келген. Бу колодец, онын бийик агажы жайканып ла чыкырап турды. Мынан ары алтынчы тура — ада-энезинин. Ол колдорын кармандарына сугуп, кенетийин тура түшти. Бажын жайкады. Одыра тура жаар бурыды. Тизезине жетире карга көмүлүп, көзнөгөш жаар энчейип, энезин көрүп ийди — столдыг үстүнде, жабызада толгоп салган өчөмүк отту лампанын жаркынында ол ажанарга, столго курсак тургузып турды. Алдындагы ла барынкый пладын тартыган, jobош, табылу, жалакай. Карый берген, арык ийиндери көрүнөт... «Ох, билген болзо, — ого бойым керегинде эки де сөс болзо күнүн ле письмо бичиир керек болгон...» Столго чүми жокты жуунаткан, — сүттү аяк, болчок калаш, эки калбак, туссалгыш тургузала, столдыг жанына туруп, каткак колдорын төжине карчий салып, сананып турды... Дремов Егор көзнөк өткүрө энезин көрүп тура, оны чочыдып болбозын, онын чырышту жүзи ижемчизи жок тырыкыража берер деп сананарга жарабазын билип ийген.

Je, кем жок! Ол каалгачакты ачкан, чеденге киреле, кирнестеге чыгып, эжикти токулдаткан. Энези эжиктин ары жанында унчуккан: «Ондо кем?» «Лейтенант, Советский Союзтын Геройы Громов» — деп, ол каруу берген.

Онын жүреги тыг согула берген — ол эжиктин бажына ийиниле жолөнүп алган. Jок, энези онын үнин таныбаган. Бастыра операциялардын кийининде кубулып калган — тыркуууш, тунгак жарт эмес үнин ол бойы да баштапкы катап уккан немедей болгон.

— Адай, а сего не керек болды? — деп, энези сураган.

— Мария Поликарповнага уулынан, старший лейтенант Дремовтон эзен экелгем.

Бу тужунда ол эжикти ачала, түрген ичкеери болуп, онын колынан тутты:

— Егорым менин тирүү бе? Су-кадык па? Өрөкөн, бу сен турага кирзег.

Дремов Егор столдың жанындагы тактага, шак ол жерге, качан онын буттары полго жетпей туратан тужунда отуруп туратан, энези, кезикте, онын быыраш бажын сыймап, «ажан болчом» деп айдып туратан өйдө отурган жерине отуруп алды. Ол энезине онын уулы, бойы керегинде, канайда ол ажанып, ичип-жип турганы, неден де түренгилебей, жаантайын су-кадык, омок жүргени керегинде ончозын куучындап, ол бойынын танкыла кожо турушкан жуулар керегинде кыскарта айдып турды.

— Сен айдып берзег — жууда коркушту ба? — деп, энези онын жүзи жаар, оны көрбөй турган көстөриле көрүп, жара киришти.

— Эйе, коркушту, энебис, онызы жарт, ондый да болзо — темиккени бар.

Адазы, Егор Егорович, келди, бу жылдардын туркунына база карып калган, — онын сагалын кулурлап салгандый. Айылчы жаар көрүп, белбейе базылып калган пыймаларыла бозогонын жанына тепсенеле, табыланып шарфын чечкен, полшубок тонын чечкен, столдың жанына базып келеле, кол тудуп эзендешкен, — адазынын жалбак, чындык колы кандый таныш болгон! Нени де сурабай, ненин учун десе бу ордендер тагынган айылчы не керектүү мында болгоны сурагы жогынаг да жарт болгон, отурала, көстөрүн жарымдай жумуп ала-ла, база куучынды угуп отурган.

Лейтенант Дремов танытпай канча ла кирези узак отурганы сайын, бойы керегинде өскө кижин керегинде чилеп канча ла кирези куучындаганы сайын, өрө турала: бу мени, кенекти, танызагар, адам, энем, деп айдып, бойынын жажыдын ачып берер аргазы анча ок кире көп болгон.

— Же, отуруп ажаналыктар; энези айылчыга нени-нени жуунатсан. — Егор Егорович эскирип калган шкабычактын эжигин ачып ийди, онын толыгында серенкенин коробказына салып койгон кармактар жадатан болгон — озор ондо ок жаттылар, — чоргозы сынып калган чөйгөн туратан — ол ондо, калаштын оодыгыла, согононын кабаазыла жытанып туратан жерде ок турды. Егор Егорович бастыразы ла эки стакан болор аракылу шили чыгарды, база алар жер жок болгонына үшкүрди. Алдындагы жылдарда чылап ок ажанарга отурдылар. Энези онын калбак тудунып алган колы жаар анчадала тын ширтеп көрүп турганын лейтенант Дремов жагыс ла ажанып отурала аярган. Ол күлүмзиренип ийген, энези көстөрүн онын колдорунан өрө көдүрүп ийген, онын жүзи кородоп тыркаража берген.

Ол—бу керегинде: быјыл кандый јас болор, албаты ашты бойынын ойинде үрендеп алгай не, бу јайда јуунын учы болорын сакыыр керек деп ле куучындашкандар.

— Егор Егорович, бу јайда јуунын учын сакыыр керек деп, слер неден улам шўўп туругар?

— Албаты чуғулданып калган, өлўм ажыра өткөн, эмди оны токтодып болбозың, немецке — капут — деп, Егор Егорович каруу берген.

Мария Поликарповна сураган:

— Ого отпускты — биске келип барар ойди качан берги-лейтен, слер куучындабадыгар. Уч јыл көрбөгөнбис, байла, јаандап калган, азу сагалду јўрўп турган болор... Онойып — кўнўң ле сайын — өлўмнинг јанында, оның ўни де кату болуп калган болор?

— Је једип келер — байла, таныбазыгар да, — деп, лейтенант айтты.

Оны печкениң үстўне уйуктадып салдылар, мында ол кажы ла кирпичти, стенедеги тоормоштордың кажы ла јарыгын, потолоктогы кажы ла быдакты ундыбаган. Кой терези тон-өдўктің, калаштың өлўм келер ойдо до ундыбайтан төрөл јылула јытанып турды. Тулаан айдың салкыны тураның јабынчызының үстўнде сыгырып турды. Бөлўнтиниг ары јанында адазының козырыктаганы угулат. Энези ары-бери анданып, улу тынып, уйуктабай јатты. Лейтенант көзин ала-кандарына салып алган көңкөрө јатты: «Онойдо ло таныбай салды эмеш пе, — деп сананат, таныбай салды ба? Энем, энем...»

Эртен тура ол одынның тазырап турганынан ойгонып келген, энези печкениң јанында табыш этпеске чеберленип иштенип турды; оның чулгамыштарын јунала, кере тартып койгон бууга илгилеп койтыр, эжиктиң јанында јунуп койгон сопокторы турдылар.

— Сен тараанның блинелерин јийтен бедин? — деп, энези сурады.

Ол каруузын тургуза ла бербеди, печкеден тўжеле, гимнастерказын кийип, курун курчанып алала, өдўктерин кийбей тактачакка отурды.

— Слердин јуртта Малышева Катя, Андрей Степанович Малышевтиң кызы јуртап јат па?

— Ол былтыр курс божоткон, бисте үредўчи болуп иштеп јат. А сего оны көрөргө керек пе?

— Слердин уулыгар, ого кыйалтазы јок эзен айт деп сураган.

Энези ого айылдаш јаткан улустың кызычагын ийе берген. Лейтенант өдўгин де кийерге јеткелекте Малышева Катя

једип келди. Онын јаан, боро көстөри жылтыражып турды, кабактары алаң-кайкап көдүрилип калган, качарларында сүүнчилү кызарыш. Качан ол платогын бажынан түргөн алып, таларкак ийиндерине салып ийерде, лейтенант ичинде онтоп ийген, — бу жылу, күргүл чачтарды окшоп ийген кижил!.. Эш-нөкөр онын сагыжында шак мындый — јиит, эрке, сүүнчилү, киленкей, јараш болгон, ол бу турага кирип келерде, тура бастыра алтын боло берген...

— Слер Егордон эзен экелгенигер бе? (Ол сыртыла јарык јаар турган, јангыс ла бажын кекип каруу берген, ненин учун дезе ол эрмек айдар аргазы јок болгон.) Мен дезе оны түнде де, түште де сакып јадым, онойдо ло ого айдыгар...

Ол ого јууктай базып келди. Удура көрүп ийеле, оны төжине согуп ийген чилеп, кедес эдип, чочый берди. Ол тужунда Егор бүгүн ле барар деп кату сананды.

Энези тарааннын кулурынан сүтке кожып эткен блинелер быжырып берди. Ол лейтенант Дремов керегинде база катап куучындап турды, је бу куучында онын јуудагы атнерелү керектери керегинде, — кату куучындап, Катянын эрке јүзинде бойынын шыркалу јүзинин көлөткөзүн көрбөскө, Катя јаар көрбөй отурды. Егор Егорович колхозтон ат аларга шакпырап баштаган болгон, је ол станция јаар онон келгени ок чилеп јойу јүре берген. Бу болгон бастыра керектерге ол тын базынчыктадып турган, керек дезе тура түжүп, алақандарыла јүзине тажып, тунгак үниле: «Эмди канайдатан немези?» — деп бойынан бойы катап-катап сурап турган.

Ол бойынын, терен тылда јангы улусла толтырылып турган, полкына келген. Јуучыл нөкөрлөри оны акту сүүгендериле уткугандар, ого уйуктаарга да, ажанарга да, тынарга да бербей турган уур ал-сагыш јоголо берди. Ол мынайда шүүнип алды: энези онын түбеги керегинде узак билбезин. Катя керегинде дезе — ол ондый тегенекти јүрегинен кодоро согуп салар.

Эки недеlege шыдар болгон согында энезинен письмо келди.

«Эзен, менин эрке уулым. Сеге бичииринен де коркып јадым, нени сананарын билбей де јадым. Биске сенен бир кижил келип јүргөн, — сүрекей јакшы кижил, јангыс јүзи јаман. Эмеш јадарга сананган, онон кенетийин шыйдынала, атана берген. Ол өйдөн бери, уулым, таңдар ажыра уйуктабайдым, — сен келип јүргөн деп сезип турум. Егор Егорович мени ол керегинде арбап јат — сен, эмеген, чек сагыжын ычкынып салган эмитрин: ол бистинг уулыс болгон болзо, айдып ийбес

беди деп айдат... Келип жүрген кижин ол болзо, неге жажыры-
натын ол — биске келип жүрген кижинин жүзиндий жүсле омор-
коор керек деп айдат. Егор Егорович мени токынадып та
алза, же эненин жүреги ойто ло бойындыын айдат: ол келип
жүрген, ол бисте болгон!.. Ол кижин печкенин үстүнде уйук-
тап жаткан, мен онын шинелин арчыырга, тышкаары алып
чыккам, же онын үстүне жыгылып ыйлагам — ол келген, бу
онын!.. Егорушка, кудайдын учун меге бичи, не болгонун
меге жартап бер? Эмезе мен чындап та сагыжымды ычкынып
салгам ба...»

Егор Дремов бу письмону меге, Сударев Иванга, көргүс-
кен, бойынын историязын куучындап турала, көстөрүн жеги-
ле арчып ийген. Мен ого айткам: «Кылык-жаңдар ок тушташ-
кан эмтир! Тенек сен, тенек, энеге капшай бичи, оноң бу-
руунды таштазын деп сура, онын сагыжын чыгарба... Сенин
чырайын ого сүрекей ле керек болор! Мындый чырайлу бол-
зон, ол сени оноң тын сүүр».

Егор ол ло күн письмо бичиген: «Менин кару ада-энем,
Мария Поликарповна ла Егор Егорович, менин жастыра кы-
лыгым учун буруумды таштагар, слерде чындап та мен, слер-
динг уулыгар, болгом... «Оноң ары, оноң ары — төрт страни-
цага оок бичишле, — арга бар болгон болзо, ол бирме де
страница бичиир эди.

Бир кезек ой өткөн соңында бис экү полигондо отурга-
ныс — солдат жүгүрип келеле, — Дремов Егорго: «Нөкөр ка-
питан, слерди сурагылайт...» Солдаттын бүдүжи, ол бастыра
эжилер де аайынча турган болзо, аракы ичип ийерге турган
немедий болгон. Бис журт жаар бастыбыс, Дремовло бис экү
жадып турган турага жууктап келдибис. Көрзөм, ол чырайы
кубулып калган — улам ла жөдилдейт... «Танкист, танкист те
болзо, а — нервалары» — деп санандым. Турага кирип жады-
быс, ол — озо, меге онын «Эзен, эне, бу мен!..» деп айтканы
угулды. Көрзөм кичинек сынду карган эмеген онын төжине
жапшына берди. Айландыра көрзөм, мында экинчи үй кижин
бар эмтир. Акту сөзим берип жадым — же, байла, кандый бир
өскө жерде база жараш кыстар бар ок болбой, бу мындый
кыс жагыс болды эмеш пе, же мен бойым — көрбөгөм.

Ол эненин кучагынан айрылала, ол кыс жаар басты,
бойынын бастыра баатыр бүдүмиле жуунун кудайы деп мен
алдында айткам. «Катя! Катя, слер не келгенигер? Слер
мынызын эмес, алдындагызын сакыырым деп сөзигер берге-
нигер...» деп айдат.

Жараш Катя ого каруузын берет, мен сенек жаар чыга да
берген болзом, же угуп жадым: «Егор, мен слерле үргүлжиге

јуртаарга белетенип алгам. Мен слерди ак-чек сүүрим, сүре-
кей тыг сүүрим... Мени ойто ийбегер...»

Чын, орус кылык-јандар шак бу! Тегин ле кижиде деп көрү-
нер, је кату түбек келзе, ондо улу ийде — кижининг ичбойын-
дагы јаражы көрүнип келер.

1944 ж.

БАЖАЛЫКТАР

	<i>Стр.</i>
Түнде сенектеги өлөнниң үстүнде	3
Бу канайда башталган	6
Шалбак жүстү жети уул	15
Алан-кайкамчылу керек	26
Орус кылык-жан	39

Алексей Николаевич Толстой

РАССКАЗЫ

На алтайском языке

Редактор *Л. В. Кокышев.*

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*

Технический редактор *М. И. Тихтиев.*

Корректоры *А. А. Бокконокова, А. М. Борбуев.*

Сдано в набор 11/III-59 г. Подписано в печать 24/VI-59 г.
Бумага 60×92 ¹/₁₆. Печ. л. 3. Уч.-авт. л. 2,4. Уч.-изд. л. 2,45.
Тираж 2000 экз. Заказ № 349. Цена 75 к.

Горно-Алтайское книжное издательство. Типография № 15.
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 29.

Баазы 75 акча
Цена 75 коп.

А. Н. Толстой

РАССКАЗЫ

На алтайском языке.